

DOMINIQUE SOURDEL

ARAPLARIN TARİHİ

KÜLTÜR KİTAPLIĞI 170

DOST

KÜLTÜR KİTAPLIĞI: 170

D

Dominique Sourdel

Uzun yıllar Paris IV Sorbonne Üniversitesi'nde dersler veren tanınmış İslam tarihçisi Sourdel, bilhassa İslam Ortaçağı konusunda alanının en yetkin isimleri arasında sayılır ve J. Sourdel-Thomine'le birlikte *Tarihsel İslam Sözlüğü* adlı temel başvuru kaynağının iki yazarından biridir.

Sourdel, Dominique
Arapların Tarihi
ISBN 978-975-298-575-9 / Türkçesi: Işık Ergüden
Haziran 2017, Ankara, 129 sayfa
Kültür Kitaplığı: 170; Tarih: 33

ARAPLARIN TARİHİ

Dominique Sourdel

DOST

ISBN 978-975-298-575-9

Histoire des Arabes
Dominique Sourdel

Türkçesi, Işık Ergüden

Yayına hazırlayan, Rojda Yıldırım

Teknik hazırlık, Mehmet Dirican

Erdal Akalın - Dost Kitabevi
Sertifika No: 12386
Paris Cad. No: 76/7, Kavaklıdere 06680 Ankara
Tel: (0.312) 435 93 70 • Faks: (0.312) 435 79 02
www.dostyayinevi.com • bilgi@dostyayinevi.com

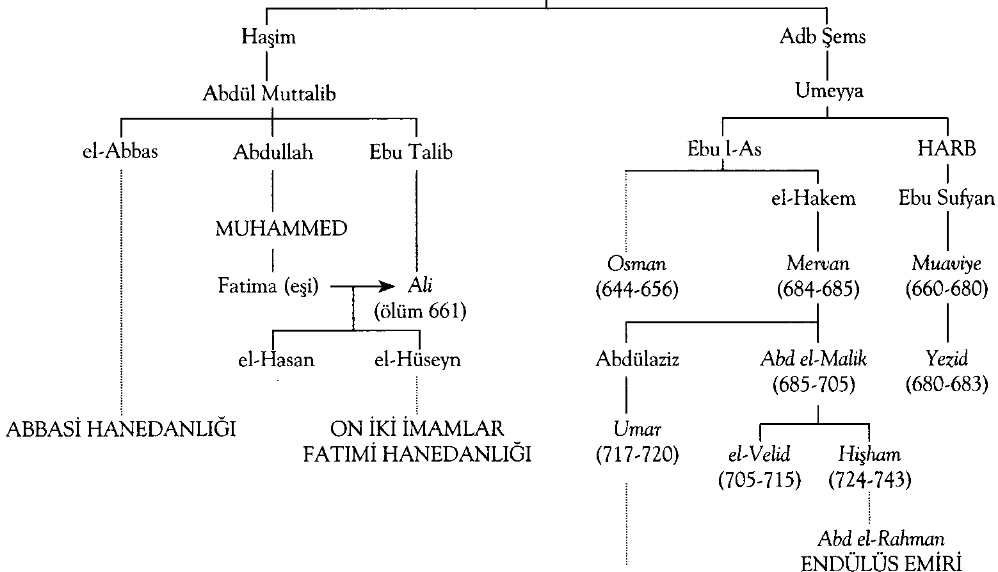
Baskı, Pelin Ofset Ltd. Şti.
Sertifika No: 16157
İvedik Organize Sanayi Bölgesi, Matbaacılar Sitesi
1514. Sokak no: 28-30 Yenimahalle / Ankara
Tel: (0.312) 395 25 80-81 • Faks: (0.312) 395 25 84

İÇİNDEKİLER

Uyarı

Arapların tarihini yazmak, sanılanın aksine, son derece zahmetlidir; çünkü günümüzde Arapça konuşan geniş nüfus bütününü belirtmekte yaygın olarak kullanılan "Araplar" terimi geçmişte değişken ve çerçevesi güçlükle çizilen bir gerçekliği kapsamıştı. Bu terimi, hataya düşme riski olmadan, yalnızca Arabistan sakinleri için, İslam'ın ortaya çıkışından önce orada yaşayan ve sonraki yüzyıllarda da orada yaşamaya devam edenleri kapsayacak şekilde kullanmak elbette mümkündür. Bu kadar sınırlandırıcı bir adlandırma, günümüzdeki kullanıma kaynaklık eden gelişimi ancak çok kusurlu olarak açıklayabilir. Günümüzdeki kullanım, Libya ile Mağrip'i Arap Ortadoğu ülkelerine bağlayan kültürel ve dilsel bağlar üzerinde ısrarla durmaktadır. Tartışmalı ırk tanımlarına başvurulduğunda da bu tanımı sağlam temellere oturtmak mümkün olamaz. Ama burada, daha ziyade, içgüdüsel bir duygunun ifadesini görmek gerekir. Bu duygu, bunu yaşayanlar açısından, kendi vatanseverliklerine eklenerek, onların yalnızca yurttaşı oldukları modern devletlere bağlılık bilincini yansıtmakla kalmamakta, dahası, canlı ve ortak mirasıyla kendini farklılaştırmaya devam eden bir Arap ulusuna aidiyet bilinçlerini de yansıtmaktadır.

Bu miras, günümüzün "Arap dünyası" ülkelerinin ve diğerlerinin, Arap bir peygamberin Mekke'de yeni bir dini ilan etmesiyle birlikte etkileri hâlâ hissedilmeye devam eden politik ve toplumsal bir altüst oluşa yol açtığı MS 7. yüzyıldan beri yaşadıkları evrimin mirasıdır. Bu tarihten itibaren, prestijli ve kutsal değerlerle dolu Arap dili, bir süre sonra inşa edilen ve köken bakımından farklı dilli halkları –hatta kimi zaman Sami olmayanları– da içine katmış geniş imparatorluğun her bölümüne yayılmıştır. Arabistan'dan gelen ve anavatanlarından uzağa yerleşmiş küçük gruplar ve doğrudan onların soylarından gelenler etrafında farklı unsurlar, az çok eski yerel kökler gruplaşmış ve bunlar Araplaşırken aynı zamanda da tabi kılınmış ve inanç değiştirmişlerdir, çünkü, ilk Müslümanlara göre, İslam'a mensup olma fikri Araplığın benimsenmesiyle çakışıyordu. Daha sonra, Arap etiketini bölgelere ve dayanaklarının niteliğine göre farklı biçimde ortaya koyan bu Ortaçağ toplumu art arda gelen başka olayların şokuna maruz kalmıştır. Örneğin, Türkler ya da Moğollar gibi yabancı istila dalgaları; İran'ın ya da Berberilerinki gibi yerel dillerin yeniden canlanması; keza İslam'ın bir süre sonra Bizans Anadolu'sunu, Balkan Avrupa'sını, Güneydoğu Asya ya da Kara Afrika'yı kapsayan daha geniş bir alana yayılmasının sonucu, kısmen birleşik yapıdaki önceki Arap-İslam İmparatorluğu'nun içinde de tohum halinde bulunan iç çözülmeyi şiddetlendirdi. Köklü bir şekilde Araplaşmış bu dünya, Arapça'nın dine son geçenler için de dinin dili özelliğini korumasına rağmen, İslamlaşmış dünyanın bütünüyle artık örtüşmemeye başlamıştır. Buna paralel olarak, Araplığın tek emanetçisi olduğunu düşünenler için de Araplığın anlamı derinleşiyordu.

BÜYÜK AİLELER (Halifelerin adları *italik* verilmiştir)

Dolayısıyla, "Arapların tarihi" kısmen eski İslam'ın tarihiyle çakışan uzun bir tarihtir. İslam'ın tarihi ise günümüzdeki durumun kimi yanlarını açıklayabilen yegâne tarihtir; bu açıdan, burada ancak şematik olarak anılabilecek nazik bir problematiğe yol açsa da, özel bir dikkati hak etmektedir.

I. Bölüm

İSLAM'DAN ÖNCE ARAPLAR

I. – Birinci bin yıl

Arapların Arabistan'daki tarihi Helenistik dönem öncesinde çok karanlıktır. Pek az "Arap" metin MS 4. yüzyıl ötesine uzanmaktadır. Ayrıca, bu Güney Arabistan metinlerini –çoğu kısa yazıtlardır– tarihlendirmek çok güçtür ve kronolojileri de tartışmalıdır. Bu nedenle, yabancı belgelerin sağladığı bilgiler ön planda yer alır. Örneğin, Araplar MÖ 9. yüzyıl Asur-Babil literatüründe *Urbi* adıyla görülür, Arabistan da *Aribi* terimiyle belirtilir. Daha sonra, Perslerin MÖ 539'da, yarımadanın kuzey ucunu kapsayan bir Roma eyaletinin kurulmasından yüzyıllar önce kurdukları satraplığa *Arabaya* adı verilir. Arabistan'a ya da en azından merkez bölgesinin sakinlerine gelince –ki bunlar eski Arap yazarları tarafından *skeniler*, yani çadırda yaşayanlar (Yunanca '*skene*'den gelir) diye adlandırılıyordu–, bunlar daha sonra Yunanca *Sarakenoi* ve Latince *Saraceni* adını alırlar ve bu da Fransızca'da "Sarrasin"e dönüşür. Dola-

yısıyla, esasen göçebe kabul edilirler. Arapça'da göçebe anlamına gelen *el-arab* adlandırması korunmuştur.

Suriye-Mezopotamya Çölü'ne doğru uzanan ve Kızıldeniz çatlağıyla Afrika'dan ayrılan Arap Yarımadası o dönemde de bugünküne benzer bir görünüm sunmaktadır: Orta bölgelerin İslam döneminden kısa süre önce "Bedevileşmesine" yol açmış bir iklim değişikliğiyle ilgili teoriler pek sağlam temelli gözükmemektedir. Suriye ile Mezopotamya arasındaki *Bediya* denen step, *Nufud* (Necd Yaylası'nın ortasında) denen kumul çölüyle *el-Rab el-Khali*, yani "boş ülke" denen güneydoğudaki geniş kum çölü bu toprakların çeşitli manzaraları arasından ayırt edilir. Yengeç Dönencesi'nin kat ettiği bu kütlesel bölgenin iklimi neredeyse her yerde çok kuraktı, bitki örtüsüne ender rastlanıyordu: Su bolluğunun sulamaya imkân tanıdığı palmiye-hurma vahaları dışında, göçebelerin ve sürülerinin kullanabileceği kuyular çok enderdi. Fakat güney ve doğu "şanslı" bir bölgeydi. Buradaki yüksek dağlar muson yağmurlarından yararlanıyordu: Böylelikle, Yemen, Hadramut ve Umman'da, ayrıcalıklı konumlarından ve rasyonel işletmenin mümkün olmasından kaynaklanan gelişmiş bir tarım her zaman görülmüştür.

Arap yazarların daha ileri bir tarihte söyleyecekleri gibi, "Arapların yarımadası"nda (*Cezire el-Arab*) nüfus milattan önceki yüzyıllarda çeşitlilik gösteriyordu. Değişik kabileler bir araya gelmişti ve bunlardan bazılarının adları kimi metinlerde geçmektedir. Örneğin, Kitabı Mukaddes'te (Ezekiel, 27, 22) görülür. Ancak, ülkedeki tek nüfus topluluğunu her zaman bunlar mı oluşturuyordu, komşuları tarafından adları anılsa bile o dönemin Doğu dünyasında tam olarak nasıl bir rol oynuyorlardı, bilemiyoruz.

Bu yöre nüfusunun en azından çoğunluğu Arapça konuşuyordu. Bu "Sami" dili, Akad, Kenan, Arami, İbrani dilleriyle ve Ugarit ve Etiyopya dilleriyle akrabaydı. Bu dillerin incelenmesi –karşılaştırmalı Sami dilbilimi– tarihsel sorunların hiçbirine çözüm bulamamaktadır. Gerçekten de eskiden kökensel bir dilin, "ortak Sami dili"nin varlığı ve bu dilin konuşulduğu bölgenin "Samilerin beşiği" olduğu varsayılsa da, bu ülkenin yerini saptamayı sağlayacak hiçbir bilgi yoktur. Bu açıdan, ancak kesin olmayan argümanlara dayalı hipotezler dile getirilebilir. Kimi bilginler müteakip göçler yoluyla çeşitli Sami halklarının kaynağını Arabistan olarak görseler de, Mezopotamya'dan söz edenler de vardır.

Her koşulda, iki olgu kesindir: öncelikle, Arap dili gayet eksiksiz yapıda bir Sami dilidir; diğer yandan, I. binyılın başında, Arabistan nüfusu, ona ortak bir adın verilmesine yeterli bir dil, örf, âdet birliğine sahip gözüken komşu halklardan oluşmuştu. Orta Arabistan'daki çobanları Güney Arabistan'daki tacir ya da çiftçilerden ayırt eden yaşam tarzı farklılığına rağmen, bu böyleydi. Bu Arap kabileler de kendilerinin iki büyük grup oluşturduğunu kabul ediyordu: Kuzey Arapları ile Güney Arapları. Bunlar da iki ataya –Kahtan ve Adnan– dek uzanıyordu. Daha uzak bir soy zinciri ise onları İbrahim'in soyuna, oğlu İsmail aracılığıyla bağlıyordu. İslami dönem tarihçilerinin imparatorluğun diğer halkları karşısında Arap "ulusal" duygusunu güçlendirmek için dört elle sarıldıkları bu geleneksel rivayetlerin nesnel değeri ne olursa olsun, en azından, Arabistan sakinlerinin ortak olarak benimsedikleri eski kanaatleri yansıttıkları söylenebilir.

II. – Güney Arabistan devletleri

Esasen yazıtlardan bilinen Saba, Ma'in, Kataban, Hadramavt ve Avsan gibi ayrı ayrı devletler yarımadanın güney bölümündeydi. Bunları MÖ 3. yüzyılda Yunan yazarlar anlatmıştır, fakat –eskiden sanıldığı gibi– o dönemde uzun süredir mi varlardı ya da yalnızca kısa bir dönem önce mi gelişme göstermişler, hatta var olmuşlardı, bunu söyleyemeyiz. Başlangıçta –en azından içlerinden bazıları– *mukarrib* denen rahip-krallar tarafından yönetiliyordu ve birbirleriyle neredeyse sürekli savaş halindeydiler. Augustus döneminde Mısır valisi Aelius Gallus'un akınlarına direnmeyi de başaramamışlardı. Şammar adlı bir Saba kralının fetihleri MS 4. yüzyılda Etiyopyalıların saldırısına yol açmış ve Etiyopyalılar 335 yılına doğru denizi geçip Güney Arabistan'ı neredeyse tamamen istila etmişlerdi.

Etiyopya işgali döneminde Hıristiyanlık ve Musevilik yayılmışsa da yerel dinler de başatlıklarını korumuştu. Özellikle yıldızlarla ilgili tanrılar –ki en bilinenleri Venüs'e denk düşen Ahtar ve Güneş'e denk düşen Şems'tir– yerel olarak değişen kalabalık bir panteon oluşturuyordu. Bunların tapınakları, özellikle kendini ibadete adamış erkek ve kadınların yardım ettiği rahiplerin hizmetinde ve korumasındaydı. Diğer yandan, yönetici sınıf, görevlerinin yerine getirilmesinde krallara yardım eden büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. İktisadi duruma gelince, Akdeniz dünyasına yalnızca kendi ürettiği kokuları ve aromaları değil, aynı zamanda Uzakdoğu'dan ve Doğu Afrika'dan ithal ettiği çeşitli ürünleri de sağlayan bir bölgenin ne kadar rağbet gördüğünü açıklamak yeter. Kervan ticareti

ve gemicilik, burada, nadir bitki yetiştiriciliğinin yanında en yaygın etkinlikler arasındaydı. Kervanlar bir yandan Filistin'den, diğer yandan İran Körfezi'nden geliyordu. Bu alışverişler Güney Arabistan'ı ve özellikle Saba Krallığı'nı lüksün ve görkemin dillere destan olduğu ve Yunanların hayranlığına mazhar olan bir ülke haline getirmişti. Bu yörelerde arkeoloji henüz başlangıç aşamasında olsa da, Saba yapılarının önemli kalıntıları saptanmıştır. Aynı zamanda sulama tesislerinin kalıntıları da bulunmuştur. Bunların en ünlüsü Ma'rib bendidir.

Bu refah döneminin ardından ülkenin tarihi özellikle çalkantılı bir hal almıştır. Ülkeye egemen olan hükümranlardan bazıları Etiyopya etkisini geri püskürterek Sasanilerle ittifak yaptılar. Musevi eğilimli olduklarından Hıristiyanları kıyıma uğrattılar. 523 yılındaki Najran kıyımı unutulmamıştır. Diğer hükümranlar ise, tersine, Etiyopyalılarla ve Bizans İmparatorluğu'yla ittifak yapmış, nüfuzlarını kuzeye doğru yaymaya çabalamışlardır. 6. yüzyılda Abraha adlı bir kral Mekke bölgesine kadar seferler düzenlemiştir. 572 yılında Güney Arabistan'da İslam'ın ortaya çıkışına kadar sürecek bir tür Pers protektorası kuran Sasaniler bu yeni hakimiyete son vermişlerdir.

III. – Orta Arabistan

Orta ve Güney Arabistan'da ise, tersine, o dönemde –ve daha önce– kurulu hiç devlet yoktu. Bölge, deve yetiştiricisi büyük bedevi kabilelerinden, gerçek bir kervan ticaretinden sorumlu tacirlerden ve vahalarda toplanmış

çiftçilerden oluşuyordu. Hem iktisadi bir merkez hem de sık sık ziyaret edilen bir hac yeri olan Mekke gibi birkaç yerleşim de büyümüştü kuşkusuz. Fakat toplumsal örgütlenme, nerede olursa olsun, kabileler ve kabileler arasındaki ilişkiler üzerinde temellenmişti. Birey, kan davası (*thar*) uygulaması nedeniyle, ancak kendi yakınlarının arasında, özellikle kendi klanı içinde korunabiliyordu. Herkes için geçerli yasalar ya da başvurulacak bir adalet gibi şeyler yoktu. Mekke'deki gibi bir toplum, genellikle yaşlı biri olan, otoritesi kişisel prestijine dayanan ve *seyyid* denen bir şefin başında olduğu aile yapısına dayalı grupların yan yana gelişiyle oluşuyordu. Bu klanların gücü ve serveti eşitsiz olduğundan, en güçsüzlerinin en güçlülerin etrafında toplandığı konfederasyonlar şeklinde örgütlenmişlerdi.

Zaman içerisinde muhtemelen pek fazla değişmemiş olan çöl yaşamı çok sertti ve insanlar arasında acımasız bir ayrıma yol açıyordu. Çoban ve göçebe bedeviler, otlakların sunduğu imkânlara bağlı olarak sürülerinin peşinden yer değiştiriyorlardı. Komşu bir grubun hayvanlarına sahip olmayı hedefleyen talanlar ender değildi; fakat, insan öldürme ender bir durumdu, çünkü akıtılan kan ya da ciddi saldırı kaçınılmaz olarak en yakın akrabanın üstleneceği bir intikama çağrı çıkarırdı. Bu kuralların yanı sıra, örf ve âdetlerin sertliğini ılımlılaştıran konukseverlik yasalarına saygı, komşu klan ya da kabileler arasında savaşa dönüşen çatışmaları önlemiyordu. Bu seferlerin anlatısı, aynı zamanda, aşkı, terk edilen konak yerine duyulan özlemi ve doğanın kimi trajik manzaralarını ele alan bir bedevi şiirinin konusuydu.

Doğallığında şair olan, güzel konuşan bedevinin pek yoğun olmayan bir dini yaşamı vardır. Kutsal taşlarda barınan görünmez ruhlara, yıldız tanrılara elbette tapıyordu. Bunların en bilinenleri Alla, Venüs'ün kişileşmesi olan Uzza, kader tanrıçası Mana, keza en yüce yaratıcı tanrı olan Allah'tı. Bazı büyük pazarlar aynı zamanda hac yerleriydi. Buralarda ne olduğu pek anlaşılmayan tanrılar ziyaret ediliyordu. Örneğin, Mekke'deki Hubal'ın yeri bir tavaf merkeziydi. Ayrıca kuşlar ya da oklar aracılığıyla kâhinlere de danışılıyordu. Ahlaki ideale gelince, oldukça sadeydi: Cesaret, tevekkül ve dayanışma ruhunun karışımı *muruwa* ("erkeklik") terimi bu ideali niteliyordu ve kişinin kendi klanı içinde "erkek gibi" davranmasını ve öte dünyadan hiçbir ruhun belirgin desteğini almadan çevresindeki amansız yazgıya cesaretle direnmesini sağlıyordu. Yerleşik merkezlerde bazı dış etkiler de görülmeye başlamıştı: Mekke'deki sıradan insanlar, özellikle köleler –çünkü bu toplumda köleler vardı– biraz kaba bir Hıristiyanlığı benimsemişlerdi ve Yathrib gibi bir vahada çiftçiler ve zanaatkârlar arasında Yahudi cemaatleri mevcuttu. Fakat, genel ortamın zihniyetine derinden nüfuz etmeyen yerel sızmalar da söz konusuydu ve bunlar daha o dönemde Güney ya da Merkez Arabistan'la komşu ülkeler arasındaki bağların varlığına kanıttı.

Gerçekten de, büyük imparatorluk yaşamlarının dışında kalmış olarak düşünülebilecek bu yörelerin sakinleri çok eski bir dönemden beri Suriye-Mezopotamya stepleri aracılığıyla en yüksek uygarlık düzeyindeki nüfuslarla ilişkiye geçmişlerdi. Kuzeye doğru göç eden gruplar, Arabistan'ın çeşitli noktalarında ya da sınırlarında bıraktıkları ve geleneksel olarak "Tamudi" diye adlandırılan ya-

zıtlardan, daha doğrusu duvar yazılarından bilinmektedir. Bu metinler Güney Arapçanın alfabesi aracılığıyla, ama Kuzey Arapça lehçesiyle yazılmıştı. Yavaş yavaş yerleşik yaşama geçmiş olan ve kendi panteonlarında Arami ya da Nabati tanrılara bir yer veren, Roma ordusunun saflarında *equites thamudeni* adı altında hizmet eden ama, kabile bağlarının zayıflamasına rağmen, yine de belirgin bir politik örgütleme tanımamış olan bu bedeviler hakkında bize bazı bilgileri bu metinler çok kısaca vermektedir.

Bu kabileler arasından yalnızca Nabatiler –onların da MÖ 5. yüzyıla doğru ortaya çıktığı ve Ölüdeniz'in güneyine ve doğusuna yerleştikleri görülmüştür– Yunanca *Petra* denen Sela'daki kayalık bölgede gerçek bir krallık inşa etmişlerdir. Orta Arabistan ile Filistin arasında emtia naklini sağlayan kervanların bulunduğu uzun süre kabul görmüş, sonra ise bugünkü Ürdün steplerine yerleşmiş çiftçilerin varlığı da keşfedilmiştir. Bunlar Edom halkını ortadan kaldırarak Arami dilini ve yazısını benimsemişlerdi, ama –göründüğü kadarıyla– bir Arap lehçesi konuşmaya devam ediyorlardı. Onların tanrıları Dusara (Dusares) ve Alla gibi Arap tanrılarıydı ve bunlar daha sonra Dionysos ve Athena'yla özdeşleşmişler ve yüksek tepelere bunların tapınakları kurulmuştur. Bu kabilelerde Yunan heykeli Arami-Arap kültürünün üzerine eklenmiştir; krallarından biri –III. Arethas– Helen-sever lakabını almıştır. Roma döneminde geniş bir bölgeyi işgal ediyorlardı ve nüfuzlarını –Havarilerin İşleri'nin bir bölümüne inanacak olursak– Şam bölgesine kadar yaymışlardı. Fakat, Romalılar bir süre sonra, 106 yılında Nabati Krallığı'nı ilhak ederek burayı *Provincia Arabia* yapmışlardır.

Bu gelişmelere paralel olarak, başka Arap grupları da Suriye'ye barışçıl yollardan sızmış ve Selevkos Monarşisi'nin çöküşü döneminde, özellikle Khalkis, Humus ve Urfa'da küçük krallıklar kurmuşlardı. Aynı zamanda, Arap mabetleri bakımından zengin olan Palmira gibi bir sitenin nüfusunun önemli bölümünü de onlar oluşturuyordu. Roma İmparatoru Caracalla'nın annesi Humuslu bir Araptı ve kız kardeşi torunlarından ikisini, Elagabalus ve Alexander Severus'u Roma imparatoru yapmayı başarmıştı. Nihayet, 3. yüzyılda Arap Philippe Hauranlıydı. Suriye'nin bu bölgesi bazaltlı çöle yakındı ve bütün Roma dönemi boyunca hayvan yetiştiricileri Thamud yazıtlarını hatırlatan ve "Safai yazısı" denen duvar yazıları yazdılar.

Yaklaşık olarak MS 3. yüzyıldan itibaren hareket daha da genişledi ve o dönemde İran ile Doğu Roma İmparatorluğu arasındaki mücadelelerden destek gördü. Yeni gruplar sahneye girdi. Önce Mezopotamya'daki Hira'da yaşayan ve aşağı yukarı bütün Suriye Çölü'ne hakim olmayı başaran Lahmiler: "Bütün Arapların kralı" olduğunun iddia edildiği 328 tarihli bir mezar yazıtı Hauran'da bulunan İmrül Keys adlı biri kuşkusuz onlardandır. Nasturi Hıristiyanlığına geçen Lahmilerin Sasanilerin müttefiki oldukları ve Batı hudutlarını korudukları bilinmektedir. Onlara karşı koyabilmek için Bizanslılar 500 yılına doğru bir başka Arap aileyi, Hasanileri desteklemeyi tercih etti. Şeflerinden biri olan el-Hargit İbn Cebala, Hira'daki Lahmi kralları karşısındaki zaferinden sonra Justinianos tarafından "filark ve patris" olarak atanmıştır. Hıristiyan olan –monofizittirler– bu Hasaniler özellikle Ürdün'ü işgal etmişlerdi ama Suriye'deki bütün eski Roma hududunu

korumakla görevliydiler. 613-614 yılında Filistin'e karşı düzenlenen Sasani seferiyle tamamen dağılmışlardır.

Lahmiler ve Hasaniler aynı kültürdendiler. Onların kültürleri Arabistan'daki göçebe kabilelerinkinden daha gelişkindi. Gerçek kraliyet saraylarının görkemini tanıdılar, uygarlığın kimi inceliklerine değer verdiler ve İslam'ın ortaya çıkışının arifesinde, yeni bir yazı –Arap yazısı– az çok onlara bağlı çevrelerde kullanılmıştı. Bu açıdan başvurulabilecek tanıklıklar proto-Arap denen birkaç yazıtla sınırlıdır: Kuzey Suriye'deki Zabad'da bulunan 512 tarihli, üç dilli bir Hıristiyan yazıt; Hauran bölgesinde Harran kaynaklı ve bir dini yapı inşaatından söz eden 568 tarihli bir başka yazıt; Şam'ın doğusundaki Cebal Usays'ta bulunan ve Hasani filarkı el-Harit'ten söz eden 528 tarihli bir yazıt. Bunlara, Basra'nın güneyinde Umm el-Djimal'de bulunan tarihlenememiş bir yazıtı da eklemek gerekebilir. Yine de, MS 6. yüzyılda Suriye ve Ürdün'de, daha sonra Arap harfi olarak adlandırılacak karakterlere yakın olan ve 4. yüzyıl başında aynı bölgede kullanılanlardan farklı karakterlerin kullanılmış olduğu kesindir. Demek ki, Arap yazısının icadı –ya da önceki yazıların adım adım dönüşümüyle doğuşu– bu iki dönem arasında yer alır ve bu doğum Lahmilerin ve Hasanilerin yönettiği topraklarda vuku bulmuştur. Araştırmaları daha öteye götüremediğimiz gibi, sonraki dönemin Arap tarihçilerinin arzuladığı üzere, bu yazının gerçekten Mezopotamya'da oluşup sonra da Suriye-Ürdün'e ve kelimenin gerçek anlamıyla Arabistan'a yayılıp yayılmadığını da bilemiyoruz.

Ne var ki, İslam'ın ortaya çıkışından önce yazı Mekke gibi Arap şehirlerinde kullanılıyordu. Mekke 6. yüzyıl ba-

şında büyük bir ticaret şehri olmuştu, Kureyş kabilesinin hakimiyetindeydi ve *mala* denilen bir soylular meclisince yönetiliyordu. Şehrin sakinleri kendi aralarında kervanlar örgütlemişlerdi. Şehir, o dönemde düşüş evresinde olan Güney Arabistan ile Akdeniz sahilleri arasında bir mola yeri işlevindeydi. Saba Krallığı'nın refahını sağlamış olan eski ticaret yolları gerçekten de kökten değişmişti: Çoğu gemi artık doğrudan doğruya Mısır'dan Hint'e gidiyordu; Antakya'yı Mezopotamya'ya ve Pers'e bağlayan yeni yollar da açılmıştı. Bu durumun Güney Arabistan'da yol açtığı yoksullaşma, o dönemde, Ma'rib bendi gibi önemli sanatsal işlerin yıkılmasını ve tamir edilememesini kuşkusuz açıklamaktadır. Hicaz'da ise, tersine, Yathrib ya da Taif gibi birkaç vahanın tarımsal faaliyetinin desteklediği kervancılık etkinliği yeni ve müreffeh bir ekonomi yaratmıştı; beraberinde de derin zihniyet değişimleri görülmüştü. En yoksullara karşı artan bir küçümsemeyle davranan zengin tacirler arasında kazancın cazibesi yaygınlaşıyordu. Gördüğümüz gibi, özellikle çöl bedevilerinin sorunlarına ve ihtiyaçlarına uyarlanmış kabile hümanizması bu yeni çerçevedeki toplumsal ilişkileri düzenlemeye yetmiyordu. Bir kriz Mekke ve Hicaz dünyasını sarsmaya başlıyordu. Muhammed'in vaazının yakında kavuşacağı başarı da genellikle bu krize bağlanır.

O dönemde Araplar uzun süredir hudutlarına nüfuz etmeye başladıkları ülkelerle ilişkilerinde artan bir dinamizmi kanıtlamış olsalar da, tek bir halk oluşturma bilincinde miydiler? İster prestijli ama çökmekte olan eski bir uygarlığa sahip güney Arapları olsun, ister kervancı, bedevi ve yerleşik orta bölgelerin Arapları ya da yarı yerleşik ve

Arabistan sınırları dışına yerleşmiş kuzey Arapları olsun, o dönemde çeşitli Arap gruplarını birleştirenin, şecereyle ilgili efsanelerde ifade bulan, aynı kökene dair bulanık bir duygu olduğu ileri sürülebilir yalnızca. Bu anlatılarda her kabileye, belirgin bir gerçekliğe dayanıyor gibi hiç gözükmeyen, ama en azından ortak kabul edilmiş ve gelecekte de öyle kalacak belirgin bir tarih atfedilmişti. Böylece, "Arap Yarımadası" teriminin kapsadığı kavramın, ilk Müslüman devletin kuruluşundan bile önce belli bir gerçekliğe sahip olduğunu ve sonraki yüzyıllarda bundan yararlanılacağını ve bu gerçekliğin yöre sakinlerinde ortak görülen, Sami nitelikli dilsel ve etnik bütüne aidiyet duygusuna dayandığını düşünebiliriz.

II. Bölüm

İSLAM VE FETİHLER

I. – İslam'ın ortaya çıkışı

Mekkeli bir Arap olan Muhammed'in, kabilesindeki herkese ve özellikle de zenginlere, *Allah* adı verilen tek Tanrı'ya itaat etmeyi ve pek yakındaki nihai yargıya hazırlanmayı buyurduğu için *islam*, yani "Tanrı'ya itaat" adıyla belirtilen yeni bir dini vaaz etmeye ne zaman başladığı tam olarak bilinmemektedir. Buna karşılık, 622 yılında, Mekke'nin önde gelenlerinin yarattığı güçlüklerin ardından Muhammed'in ve yeni inancı benimseyerek Müslüman olarak adlandırılan "mümin"lerin yurtlarından ayrılıp yüz kilometre kadar kuzeydeki Yathrib Vahası sakinlerinin yanına sığındıkları ve buranın da Peygamber "şehri" (*medine*) ya da Medine olduğu bilinmektedir. Müslümanlık döneminin başlangıcına damgasını vuran hicret oldu. Muhammed'in de Mekke'ye galip olarak geri döndükten ve daha önce Medine'de *muhacirun* ya da "vatansızlar" olarak adlandırılan Mekke kökenlilerle *ensar* ya da "des-

tekçiler" diye adlandırılan, dine geçmiş Medinelilerin yan yana bulunduğu yeni bir topluluk kurduktan birkaç yıl sonra, 632'de öldüğü bilinmektedir.

Muhammed'in "ezbere okuma" (*Kur'an* adı buradan gelmektedir) yoluyla verdiği mesajın içeriğini ya da topluluğunun üyelerini, içlerinden bazılarının kökeni olan Mekkelilerle karşı karşıya getiren mücadelenin gidişatını hatırlatmanın yeri burası değildir. Fakat, Kuran "vahyi"nin –metnin içinde defalarca tekrarlandığı gibi– "Arapça" ifade edildiğini ve öncelikle kendilerini "seçilmiş halk" olarak kabul edecek Araplara hitap ettiğini vurgulamak gerekir. Bu açıdan önem taşıyan şey –İslam'ın başlangıçta sahip olduğu ya da olmadığı evrensel eğilimi tartışmadan–, Arapların kendilerini Muhammed'in ölümünden itibaren onun mesajını Arap olmayanlara taşımakla görevli hissetmeleri ve bu misyonun onlara sonsuzca sürecek bir büyüklük duygusu verdiğidir. Şunu da vurgulamak gerekir ki, en yetkin "Kitap" (*el-Kitab*) olarak adlandırılan Kuran, yalnızca yanılabilir basit bir haberci olan Peygamberin taklit edilmesine bağlı kalmayan, Peygamberin "uygulama"sıyla da (*sünnet*) muhtemelen tamamlanan Kitaba saygının da temelini oluşturur. Sonradan gelişecek olan din bilimleri, ancak Arapça bilen biri tarafından gerçekten anlaşılabilen vahyedilmiş bir Kitaba dayanmaktadır; dualar kısmen bu metinden alınmadır ve Müslüman bilginler, hangi kökenden gelirlerse gelsinler, Arapça'yı iyi bilmek zorundadırlar. Arapça bu konudaki başatlığını tartışmasız bir şekilde daima korumuştur. Modern dönemde, Kuran'ın herhangi bir dile tercümesine izin verildiğinde bile bu başatlık sürmüştür.

İslam'ın ortaya çıktığı dönemde hangi Arapça kullanılıyordu? Kuran'da kullanımına tanık olduğumuz Arapça'nın bir geçmişi var mıdır? Sorun, eski Arapça filologlarının Kuran'daki mesajı daha iyi anlamak için incelemeyi seçtikleri ve dilin belli bir durumunu yansıtan İslam-öncesi şiirlerin özgünlüğü sorununa bağlıdır. Batılı ya da Doğulu, modern bazı bilginler, Hicret'in ancak 2. ve 3. yüzyılında derlenen bu metinlerin sofuların uydurması olduğunu, atfedilen döneme asla uzanmadığını ileri sürmüşlerdir. Fakat, bu kuşkucu tutum giderek daha az yandaş bulmaktadır: İslam dönemi şiirleriyle karşılaştırılamayacak kadar özel olan bu şiirlerin içeriği, bunların eski bir ortamda doğduklarını ve yalnızca biçimlerinin tartışma konusu edilebileceğini düşündürtmektedir. Dolayısıyla, günümüzde, İslam-öncesinin Orta Arabistan kabilelerinin belirli durumlarda edebi türde bir dil kullandıkları kabul edilmektedir. Bu da aşağı yukarı herkes tarafından anlaşılan ve yerel ağızlardan farklı bir dil olup kimi zaman *koine* terimiyle belirtilir. Bu terim kuşkusuz ki dar anlamda yanlıştır; ama Muhammed döneminde dilin durumuna dair yeterli bir fikir vermektedir. Vahiy bu ortak dilin yayılmasına aniden katkıda bulunmuştur ve bu dilin daha önceden ifade aracı olarak hizmet ettiği şiirsel mirasın canlılığını bozmamıştır.

Ama bu haliyle Kuran dili, bu Kuran'ı almış olan Arap kabilelerinin politik ve toplumsal yapılarını önemli ölçüde değiştirmeye de katkıda bulunmuştur. Kabile örgütlenmesi, yok olmadıysa da, yeni bir nosyon tarafından, dini temele dayalı bir toplumda Müslüman dayanışma nosyonu tarafından aşılmış oldu. Medine topluluğunun kuruluşuyla birlikte bütün Müslümanlar kardeştir: Mekke'de kalmış

olan ve savaştıkları tüm akrabalarıyla ya da kabile ortaklarıyla bağlarını koparmışlardır; aralarındaki ayrımlar işin içine karışarak, hem "vatansızlar" ile yakın dönemde Müslüman olmuş Medineliler arasında, hem de gerçek Müslümanlar ile katılımları samimi olmayan "ikiyüzlüler" arasında bir bölünme meydana gelmiştir. Bu topluluğun başı, konumunu aile kökenine, yaşına ya da deneyimine değil, peygamberlik niteliğine borçluydu. Yanlış bir şekilde "Medine anayasası" diye adlandırılan bu türden toplumsal bağlar Arapların tarihinde yeni bir dönem açarken, müminler arasında bu şekilde kurulan kardeşlik de aynı zamanda her dilden ve her ırktan Müslüman arasında kardeşlik anlamına geliyordu. Muhammed'in aktardığı bu "terennüm"ün sonucunu öngördüğü elbette ileri sürülemez. Ne var ki, ölümünden kısa süre önce verdiği ve "Veda Hutbesi" adıyla bilinen hutbenin mevcut versiyonları, Araplarla Arap olmayanlar arasında eşitlik ileri süren bir vurgu içermektedir. Dolayısıyla, o zamana dek dağınık kalmış ulusal bir Arap duygusunu güçlendirip somutlaştıran İslam, ulusal ya da ırksal kökenleri silen ve Araplık nosyonunun bile daha ileride rahatsız olacağı bir kardeşliği müminler arasında tesis ediyordu.

II. – Arap fetihleri

İslam'ın ortaya çıkışının ilk dolaysız sonucu, Muhammed'in ölümünden kısa süre önce çeşitli kabileleri tabi kılınmış bir Arabistan'ın ortak bir ideal adına birleşmesi oldu. İkinci sonuç, Müslüman olmuş Arapların Arabistan'ın dışındaki geniş toprakları işgal etmesi ve 750 yılına doğru

Pireneler'den Çin hudutlarına dek uzanan bölgelerde egemenlik kurmasını sağlayan fetih hareketiydi.

Muhammed'in kendisi sağlığında Suriye-Ürdün steplerinde seferler başlatarak buna örnek olmuştu. Amacı bu bölgelere yerleşmiş Arap gruplarını kazanmak olan bu seferler başarısız kalmıştı. Bu şekilde başlayan hareketin Muhammed'in ölümünden sonra tehlikeye düşüp düşmeyeceği sorusu ise cevapsızdı. Gerçekten de, Muhammed'in ardılı, İslam'ın peygamberinin davasını terk eden ve yeni şefe *zekât* ödemeyi reddeden Orta Arabistan'daki bazı kabilelerin başlattığı isyanla karşılaştı. Arabistan'ın çeşitli noktalarında kendini gösteren özgürleşme teşebbüslerine son verebilecek tek şey savaştı. Fakat, ilk halife Ebu Bekir, Muhammed'in birleştirmeyi başardığı topraklar bütünü üzerinde otoritesini kurmadan önce, kuzeye doğru başka seferlere girişti ve talan bakımından verimli seferler perspektifiyle bedevilerin kesin katılımını sağlamış oldu.

Bundan sonraki fetihleri Müslüman fethi olarak mı yoksa Arap fethi olarak mı nitelemek gerekir? Her iki terim de geçerlidir, çünkü İslam olmasa Araplar tek tük sızmalar dışında bir şey yapamazdı, Araplar ve onların talan zevki olmadan da politik sonuçları bizzat yaratıcıları için bile tamamen öngörülemez kalan bu geniş saldırı hareketini İslam başlatamazdı.

III. – Bizanslılara karşı savaş

Arapların daha zengin topraklara doğru hareketleri kapsamında sürekli izledikleri yolda ilerleyen, Mekkeli-

lerin eski şefinin oğlu olan Yezid İbn Ebu Sufyan'ın komutasındaki bir birlik Şubat 634'te Filistin sınırlarına vararak bir Bizans ordusunu yerinden etti. Ardından, Mezopotamya'dan gelen takviyelerin de yardımıyla Kudüs yakınlarında, Ecnadin denilen yerde Bizanslılar üzerinde kesin bir zafer kazandı (Temmuz 634). Bu zafer Yezid'e ve müttefiki Halid İbn el-Velid'e yalnızca Filistin'in kapısını değil, 635 yılı sonuna kadar yavaş yavaş fethedilecek Suriye'nin bütününü de açtı. O dönemde şehirlerde yaşayanlarla anlaşmalar imzalandı. Bu anlaşmalar genellikle bir haraç karşılığında onların canlarına ve ibadet özgürlüğüne dokunmamak şeklindeydi. Bununla birlikte, fethin kesin olması için, Müslümanların İmparator Heraklius'un birlikleri üzerinde ikinci bir zafer kazanması gerekti (Ağustos 636'daki Yarmuk Savaşı). Ardından, Yezid'in halefi Ebu Ubeyde barışı başarıyla sürdürecekken Emmaus denen vebanın kurbanı oldu. 640 yılında, imparatorluk valisinin ikâmet ettiği Kayserya şehri de, son olarak, Yezid'in kardeşi olan gelecekteki halife Muaviye'nin ellerine teslim oluyordu.

Arap orduları burada durmadılar. Yukarı Mezopotamya'ya sızdılar. Buraya yerleştirdikleri ilk kabile grupları işgal ettikleri yerlere kendi adlarını verecektir: Diyar Mudar, Diyar Rabi'a ve Diyar Bekr. Yerel hükümdarların Müslümanlara haraç ödeyerek belli bir özerkliği korudukları Ermenistan'a kadar uzandılar. Küçük Asya'ya sızmaya da çalıştılar. Fakat, burada Bizans savunmalarını kalıcı bir şekilde zorlamayı başaramayarak, 642-666 arasındaki yirmi yıl boyunca düzenli seferlerle yetindiler. Amorium'a ya da Ancyra'ya –bugünkü Ankara– kadar uzandılarsa

da, bu bölgelere yerleşemediler. Halifelerin kurduğu yeni donanmanın gerçekleştirdiği deniz seferleri de Bizans İmparatorluğu'nun direnişini kıramadı. Kıbrıs, Rodos, ardından Girit adaları işgal edildiyse de, Konstantinopolis 668 ile 718 arasında defalarca maruz kaldığı kuşatmalara direndi. Böylece, Arap ilerleyişi 8. yüzyıl başında genel olarak Toros Dağları'nda durmuş oldu.

IV. – Mezopotamya, Pers, Maveraünnehir

Sasani İmparatorluğu'na karşı başlatılan ilk seferler aşağı Mezopotamya'daki Fırat boyuna yerleşmiş Arap kabilelerinin işi gibi gözükmektedir. Onların çağırdığı Halid önce Lahmilerin eski başşehri Hira'yı ele geçirmiş, sonra da Suriye'ye geçmiştir. Tedirgin edici seferler devam etmiş ve sonunda Sa'd'ın komutasındaki bir ordu 637 yılı başında Sasani birliklerini Kadisiya'dan püskürterek Sasanilerin başşehri Tizpon'u almıştır. Mezopotamya o dönemde işgal edilmiş ve Araplar Basra ve Kufe'de yeni kurulan karargâh-şehirlere yerleşmiştir. Buradan da kuzeye doğru çıkarak Suriye'den gelen birliklerle birleşmişlerdir. Kısa süre sonra, 640 yılında, Huzistan'ı ele geçirerek, ardından Med ülkesindeki Nihavend'de yeni bir Sasani ordusuyla karşı karşıya gelmişler ve hareketlilikleri sayesinde bu orduyu yok etmeyi başarmışlardır. Ardından Med ülkesi ve Azerbaycan işgal edilmiş ve 645 yılına doğru antik Rey şehri Müslüman egemenliğine geçmiştir.

Yerel liderlerinin direnmeye devam ettiği Güney ve Doğu Pers'in fethi ise daha güç oldu. Fakat, doğuya kaç-

mış olan İmparator Yazdagard sonunda Merv yakınlarında öldürüldü. Bütün Sasani İmparatorluğu Arap fatihlerin ellerindeydi. Bunlar, daha sonra, 7. yüzyılın ikinci yarısında, aniden karşı karşıya geldikleri Türk kabileleri püskürtmeye giriştiler ve Amuderya'nın ötesindeki toprakları işgal ettiler. Hatta, 8. yüzyıl başında, Çin'in dış karışıklıklara düştüğü bir dönemde Türkistan'ı bile işgal etmeye başladılar. Çin orduları ise karşı koydular ve 751 yılında Talas Nehri kıyılarında uğradıkları bozguna rağmen Arapların o dönemde Soğdiana sınırlarını geçmesini önlediler. Fetih hareketi Bizans cephesinde olduğu gibi bu tarafta da durdurulmuş oldu. Müslümanların 718'de İndüs ağzını ve Pencap'ın bir bölümünü ele geçirerek girmiş oldukları Hint'te de durum aynıydı.

V. – Mısır ve Kuzey Afrika

Suriye'nin fethi henüz tamamlanmamışken Arap birlikleri Süveyş kıstağından geçerek Mısır'ı işgal etmişler ve Nil deltasındaki "dünyanın ambarı"na el koymuşlardı. Emir adındaki şefleri Pelusium'u kolaylıkla ele geçirdikten sonra Babil'e doğru yürüdü ve Heliopolis'te bir Bizans ordusuyla karşılaştı. Hazırlıksız olan Bizans ordusu hızla dağıtıldı (Temmuz 640). Kısa süre sonra, bugünkü Kahire'nin yerindeki Babil Kalesi ve İskenderiye teslim oldu. 642 yılı sonunda bütün aşağı Mısır fatihlerin elindeydi ve şefleri de nehir deltasının yukarı bölümüne, eski Bizans kalesinin yakınına, (Yunanca "karargâh" anlamına gelen *fossaton*'dan) el-Fustat adını alan bir karargâh şehre yerleşti.

Zaferlerinden yararlanmak isteyen Arap birlikleri çok kısa süre içerisinde batıya doğru ilerlemeye devam ettiler. Emir Trablusgarp'taki Barka'yı ele geçirmişti ki geri çağrıldı ve görevden alındı. Yerine yeğeni Ukba geçti. O da 647 yılında Bizans egemenliğinin sallantıda olduğu Kuzey Afrika'ya girdi ve Sufetula ya da Sbeitla'da kendini imparator ilan etmiş olan patrisyen Gregoire'ın ordusunu yendi; Gregoire muharebede öldürüldü. Halife Osman'ın öldürülmesini takip eden karışıklıklar sırasında kesintiye uğrayan seferler 665'e doğru yeniden başladı. O dönemde Ukba Afrika'da, el-Kayravan adını alan ve sonraki seferler için üs görevi görecek bir karargâh şehir kurdu. Ukba'nın buradan başlattığı akınlar Atlantik kıyısına kadar uzandı. Ünlü "Okyanus yarışı"ydı bu ve ilk sonucu Mağrip'teki Berberi nüfus arasında isyan başlatmak oldu. Merkezi yönetimin o dönemde tepki gösterecek imkânı olmadığından Kuzey Afrika büyük ölçüde boşaltıldı. Fakat, 688'de yeni halife Abdülmelik'in düzenlediği seferler Mağrip'i adım adım yeniden ele geçirmeyi ve barışı korumayı sağladı. Bizans'ın son direniş çekirdekleri ortadan kaldırıldı ve *el-Kahina* –"kâhin"– denen bir kadının Aures Dağlarında başlattığı isyana rağmen, ülkenin içleri 709 tarihine doğru kesin olarak Arap egemenliğine girmişti.

VI. – İber Yarımadası

O tarihte Berberiler Arap fatihlere karşı koymaya son vermişti ve hatta Afrika'nın yeni Müslüman eyaletinin idaresine de Araplarla birlikte katılmaya başlamışlardı.

Arap Vali Musa İbn Nusayr kendine yardımcı olarak Tarık İbn Ziyad adlı Berberi bir şefi seçmişti. Bu kişi, 711 yılında, Müslüman olmuş Berberi bir birliğin başında, Vizigot rejiminin sarsıldığı İber toprağını istilaya girişmişti. Kendi adını alacak olan kayalık burnun yakınındaki Algeciras koyuna çıkan Cebel Tarık, tahta yeni çıkmış olan Kral Rodriguez'i yendi, sonra da art arda Sevilla, Cordoba ve Toledo'yu ele geçirip kuzeye doğru yoluna devam etti. Musa, bu ani zaferleri öğrenince, 712 Haziran'ında, hem Araplardan hem de Berberilerden oluşan daha kalabalık bir askeri birlikle bir an önce Tarık'ın yanına gitmeye çalıştı. Bazı şehirlerin direnmeye çalıştığı Extremadura düzlüğüne hakim olduktan sonra, 713 Eylül'ünde Salamanca'da Vizigot ordusunun kalıntılarını ezdi ve Toledo'ya yerleşip para bastırdı, İspanya'nın İslam İmparatorluğu'na ilhakını onayladı. Ardından kuzeye doğru yöneldi, Kral Rodriguez'in eski yandaşlarının peşine düştü, fakat idaresinin hesabını soran halife tarafından geri çağrıldı. Bugünkü Portekiz ve Doğu Endülüs'te Müslüman hakimiyetini kurarak yarımadanın işgalini tamamlayan halefi ise oğlu oldu.

Son Vizigotların saklandığı Asturia bölgesinden vazgeçen Arap fatihler bir süre sonra Pireneler'i geçtiler ve 714 yılında Languedoc ve Roussillon'da akınlar başlattılar. Carcassonne ve Nîmes'i ele geçirdikten sonra Rhône Vadisi'ne uzandılar ve Lyon'u, ardından da 725 yılında Autun'u ele geçirdiler. Emir Abd el-Rahman'ın komutasındaki bir başka birlik Gaskonya'ya uzandı, Bordeaux'yu ele geçirdi ama 732 yılında, Poitiers'nin kuzeyinde Charles Martel'in ordusuyla karşılaştı. Charles Martel Müslümanları geri çekilmeye zorladı. Kısa süre sonra, istilacılar 737

yılında Narbonne'un güneyinde yenildiler ve Languedoc'u terk etmek zorunda kaldılar.

VII. – Araplar ve fethedilen nüfuslar

13. yüzyıl ortasında Araplar Atlantik Okyanusu'ndan Türkistan çöllerine uzanan geniş toprakları ele geçirmişti. Bütün bu ülkelerin ilk nüfusu yerlerinde kalmıştı. Özellikle İspanya ve Suriye gibi bazı bölgelerdeki yönetici sınıf kaçmış olsa da, İran gibi başka yerlerde büyük mülk sahipleri halk üzerindeki etkisini sürdürüyor ve dikkate değer bir otoriteyi yerel düzeyde koruyorlardı. Dolayısıyla, Araplar hakim oldukları bu imparatorlukta sayısal olarak azınlıktaydılar. Ayrıca, buralarda çok çeşitli nüfus topluluklarıyla karşılaşmışlardı: Aramice konuşulan Suriye ve Mezopotamya'da Samiler, Pehlevi dilinin konuşulduğu İran'da Hint-Avrupalılar, Mısır'da Kıptiler, Kuzey Afrika'da Berberiler, özellikle Latince'nin konuşulduğu İspanya'da bazı Germen unsurların karıştığı İber halkları. Fethedilen halklar yalnızca farklı etnik ve dilsel gruplara mensup olmakla kalmıyor, farklı dinlere de ibadet ediyorlardı: Bizans İmparatorluğu'nun bütün eski eyaletlerinde hüküm süren Hıristiyanlık, aynı zamanda İran'da Zerdüşt dini ve Manicilik, uzak bazı bölgelerde Budizm ve aşağı yukarı her yerde Yahudilik. Keza bu fetihler nazik sorunların ortaya çıkmasına da yol açıyordu. Fethedilen halklar Arap dilini ve İslam dinini benimseyecek miydi? Araplar ve Arap olmayanlar birbirine karışacak mıydı yoksa yan yana mı kalacaklardı? Farklı kökenden gelen ve dine farklı

zamanlarda geçmiş Müslümanlara eşit muamele mi edilecekti, aynı vergi rejimine mi tabi olacaklardı, aynı haklardan mı yararlanacaklardı, yoksa aralarında bir ayrımcılık mı hüküm sürecekti? Yeni kurulmuş olan Arap-İslam İmparatorluğu'nun politik, toplumsal ve kültürel evrimine yüzyıllar boyunca egemen olacak sayısız sorun...

III. Bölüm

ARAP İMPARATORLUĞU (7.-8. YÜZYIL)

Fetihten 8. yüzyıl ortasına kadar uzanan dönem boyunca Araplar kurmayı başardıkları geniş imparatorluğu denetlerken, Araplaştırılmış ve din değiştirmiş yerli halk karşısında ılımlı bir asimilasyon politikası uyguladılar. O dönemde bir "Arap İmparatorluğu"ndan söz edilebilir ki bunun tarihi hem soylu Arap şefleri arasındaki nüfuz savaşlarının tarihidir hem de Araplarla Arap olmayanları karşı karşıya getiren ilişkilerin tarihidir. İlk dört halife döneminin damgasını taşıyan ani ve tereddütlü dönüşümler evresinin (632-660) ardından özellikle ünlü bir aile olan Banu Emevi ailesinin, yani Emevilerin Arap-Suriye politikası geldi (660-750).

I. – İlk aşiret savaşları

632 yılında, Medine'de peygamberlerinin bir mirasçı belirlemeden ölümü öncelikle yeni İslam topluluğunun

geleceğini tehlikeye atacak gibi görünüyordu. Yalnızca eski aşiret kavgaları yeniden ortaya çıkmakla kalmamış, aynı zamanda Sahabe içinde yavaş yavaş ortaya çıkan hiyerarşinin doğurduğu kavgalar da baş göstermişti. Böylece, iki grup doğmuştu ve bunlar iktidarı kendilerinden birine verme onurunu ve hakkını talep ediyorlardı. Dolayısıyla, eski Arap meclislerinin en iyi geleneğine uygun olarak, bir tartışma ve gizli manevralar ortamı doğdu ve Mekkeliler bu sayede Muhammed'in kayınpederi Ebu Bekir'i seçtiler. Onun otoritesine Medineliler bile kısa sürede hayran kaldı. İlk halife, yani Tanrı'nın Elçisi'nin yerine geçen ardılı o oldu. Ancak, o dönemde işlevi ve rolü belirgin bir şekilde tasarlanamıyordu. Halife Kuran'ın buyurduğu ve Peygamberin yerleştirdiği kuralları uygulayarak yeni devleti yönetmekle mi yetinecekti, yoksa kendini Muhammed'in gerçek takipçisi olarak görerek yeni kurallar mı tanımlayacaktı? Bu konuda bir şey söylenemiyordu. Fakat, şu belirtilecektir ki, daha o dönemde, Muhammed'in yeğeni olan ve kızı Fatima'yla evlendikten sonra damadı da olmuş Ali'nin Ebu Bekir'in yandaşları tarafından tasfiyesi izleyen dönemdeki daha ciddi karışıklıkların habercisiydi. Diğer yandan, bu ilk iktidar mücadelelerinin Peygamberin doğrudan Sahabe'sinin dar çevresinde cereyan ettiğini ve örgütlenmesi henüz embriyon halindeki bir devleti aşırı sarsmadığını belirtmek gerekir. Bu devletin sorunları fetih atılımıyla birlikte doğacaktır.

Başarılarla dolu iki yıllık bir faaliyetten sonra Ebu Bekir öldüğünde, bir diğer eski Sahabe olan Ömer'i halife seçmelerini müminlere tavsiye etmişti. Ömer on yıl boyunca Medine devletini yönetti ve İslam'ın savaşçı yayılmasının aktif bir yandaşı oldu. Seferlerin gidişatını yakından takip

ederek, ordu komutanlarına kesin talimatlar vererek, gerçek bir askeri örgütlenmenin de temellerini attı ve birliklerin ilerleme ritmi yavaşladıkça azalan ya da yok olan talanı ödünlemek için savaşçılara maaş bağladı. Böylece, Araplar özelikle Suriye'de *cund* denen idari bölgelere ayrıldılar ve kütüklere kaydoldular. Aynı zamanda, onların yerine, eski idari yapılarda Arap olmayan yerel bir personelin korunması *divan* denen ve imparatorlukta önemli yer işgal edecek bir kurumun doğuşunu da belirtiyordu.

Bu hükümranlığın on yılı sonunda, en üstün halifelik sıfatı halini alarak "müminlerin emiri" diye adlandırılan Ömer bir köle tarafından öldürülür. Ölmeden önce, yerine geçecek kişinin altı üyelik bir meclis içinden seçilmesini buyurmuştu. Bu inisiyatif, Ali yandaşları ile diğer Sahabe arasındaki gizli kalmış karşıtlığı ortaya çıkarmıştır. Hepsi de Kureyşli Arap olan altı kişi arasından özellikle ikisi halifeliğe talipti: Peygamberin ölümünden sonra iktidardan keyfi olarak uzaklaştırıldığı ileri sürülen ve özellikle eski Medinelilerin desteklediği Ali ile zengin Banu Emevi ailesine mensup olan ve daha ziyade Mekkelileri temsil eden, Peygamberin diğer damadı Osman. Her biri topluluk yönetimine dair iki anlayışı temsil ediyordu: Ali Kuran buyruklarına katı bir şekilde uyulmasını ve örneğin savaşçıların talan paylarını bütünüyle almasını talep ediyordu; Osman ise kendinden öncekilerin çizdiği yolu izlemeyi, gerektiğinde cezai konularda otoriter önlemler almayı ve müminlerin bireysel hakları üzerinde örgütlenme sorunlarına öncelik verilmesini savunuyordu. Ali ilk iki halifenin benimsemiş olduğu politikayı izlemeyi reddettiği için seçilemeyince Osman müminlerin emiri oldu.

Bunun üzerine tartışmalar ve iç mücadeleler yeni bir kapsam edindi ve ilk birkaç yılı sakin geçen Osman'ın egemenliği büyüyen bir hoşnutsuzluğun tezahürlerinin damgasını taşıdı. Bunun nedeni, kısmen, Arapların alışkın olduğu talanların düşüşüydü. Genellikle maaşlarıyla sınırlı kalan savaşçıların kaynakları azaldı. Fethedilen topraklara yerleşenlerden bir toprak vergisi alan halife ise ordunun yararlanmadığı bir devlet hazinesi oluşturmaya başlamıştı. Ayrıca, devletin önemli mevkilerini, idari konularda en yetenekli olduğunu düşündüğü kendi ailesinden kişilere emanet ediyordu. Böylece, yönetim Muhammed'e geç bir dönemde katılmış olan eski Mekke aristokrasisinin eline geçmişti. Aralarında Ali'nin de bulunduğu "dine ilk geçenler" ise hiç olmadığı kadar bir köşeye itilmekten acı çekiyorlardı. Bazı bölgelerde karışıklıklar baş gösterdi, memnuniyetsiz bir grup Medine'ye yürüdü ve halifeye saldırarak onu kendi konutunda öldürdüler (Haziran 656).

Bu şiddetli ölüm istisnai ciddiyette bir olay oldu, çünkü Ali'nin az çok desteklediği açık bir isyanın sonucuydu ve dini bakımdan meşru da görülebilirdi: Osman, Muhammed'in doktrinini değiştirdiği için ve hatta Kuran'ın resmi bir açıklamasını yaptırmış olduğundan, "Peygamber ailesi" üyelerinin belirgin değerini kanıtlayan ayetleri kaldırtmakla suçlanmıştı. Fakat, Muhammed'in ölümüyle birlikte, İslam topluluğunun yaşamını etkilemeye başlamış olan bölünmenin genişlemesi ve Arapların eski tarihinde alışkın olunan çatışmaların yeniden ortaya çıkması özellikle bu dönemde başlar. Halife ilan edilen Ali de Peygamberin dul eşi ve Ebu Bekir'in kızı Ayşe'nin kışkırttığı güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Ayşe, Talha ve

el-Zübeyr gibi önemli şefleri kendi etrafında toparlamak istiyordu. Bu rakiplerin üzerine yürüyen Ali, onların küçük birlikleriyle Basra yakınlarında 656 yılında karşılaştı ve deve üzerindeki bir tahtırevanda Ayşe'nin bulunması nedeniyle "deve savaşı" denen bu çatışmada onları yendi. Birçok ünlü Sahabe'nin ölümüne neden olmuş bu kardeş kavgasının sonuçları yüzünden halkın gözündeki itibarı zedelenen Ali Irak'a, Kufa şehrine yerleşti, ama Osman'ın akrabaları, Kuran'ın onayladığı Arap geleneklerine uygun olarak ölenin intikamını almaya karar verdiler ve katillerin peşine düştüler. Bu görev Suriye Valisi Muaviye'ye düştü.

Bunun üzerine, Iraklı Araplar Suriyeli Araplarla karşı karşıya geldiler ve çatışma yukarı Fırat'ın sağ yakasında, Siffin'de, Temmuz 657'de meydana geldi. Muaviye'nin birlikleri zayıflamışken, Muaviye mızrakların ucuna Kuran nüshaları taktırarak sallattırdı. Bunun anlamı, Osman'ın haksız yere öldürülüp öldürülmediğine karar vermek için, Kuran metni temelinde hakemlik talep etmesiydi. Ali, öneriyi ahlaken kabul etmek zorunda kaldığından, mevcut tarafları temsil eden iki hakemin yargısına tabi tutuldu ve altı ay sonra Ürdün'deki Adhruh'ta toplanan bir konferans Osman'ı haklı buldu; Ali'yi ise, günahkâr değilse de, en azından suçlu ilan etti. Ali, yandaşlarının bir bölümünün desteğini yitirdiği Irak'a geri döndüğünde, insanların hakemliği ilkesine karşı çıkanların isyanıyla karşılaştı. Bu kişiler daha sonra Hariciler ya da "asiler" adını aldı. Ali silah zoruyla onları bastırmayı denedi ama sonunda içlerinden biri tarafından, Ocak 661'de Kufa Camii'nin kapısında öldürüldü.

O tarihte, Muaviye, otoritesini hem Arabistan'a hem de dostu Emir'i gönderdiği Mısır'a yaymış olduğundan,

Temmuz 660'ta Kudüs'te kendini halife ilan ettirmişti. Dinsel tercihlerle ayrılmış Arap aşiret savaşlarının birinci dizisi onun ve Mekke'yi yöneten eski aşiretin lehinde sona ererken, bütün bu olayların ortasında yeni fetihler bütününü yönetebilecek bir Müslüman devlet şekilleniyordu. İslam'dan önce büyümüş olan Araplar burada temel bir rol oynamıştı. Sürekli gündeme gelen doktrin ve yönetim problemlerini çözmek ise bir sonraki kuşağa kalır.

II. – Emevi rejiminin kuruluşu ve Muaviye'nin hükümranlığı

Eski Suriye valisinin iktidarı ele geçirmesinin sonucu, yaklaşık bir yüzyıl boyunca İslam topluluğunun kaderini üstlenecek olan bir Arap-Suriye devletinin kuruluşu oldu. İşlerin yönetimini uzun süre elinde tutmuş Kureyşli bir Arap aileye mensup olan bu devletin kurucusunun ilk kaygısı, gerçekten de, fetihler döneminden beri yerleşmiş olduğu ülkede kök salmış bir hanedanlığın temellerini atmaktı. Geçmiş geleneğe, bağlılık yeminine (*bay'a*) uymakla birlikte, mirasını serbestçe kullanmak niyetiyle, kendi oğlu Yezid'i vâris olarak saptadı ve önde gelen kişilerin baştan yemin etmelerini istedi. Bu, bir anlamda, öne alınmış seçimdi (678). Muaviye'nin kararı daha sonra defalarca yenilenecektir. İktidar doğrudan onun soyundan gelenlerin elinde kalamasa da –çünkü torunu II. Muaviye ancak birkaç ay yönettikten sonra (683-684) mirasçı bırakamadan ölmüştü–, ardından yeğeni Mervan gelir. Onun da ilk işi kendi oğlu Abdülmelik'i vâris atamak olur. Böylece, Eme-

vi ailesinin Mervan kolu Sufyan kolunun (Muaviye, Ebu Sufyan'ın oğludur) yerini alır ve hanedanlık ilkesi fiiliyata geçer.

İslam'dan önce olduğu gibi Arap aşiretleri arasından birinin öne çıkmasını sağlayan bu yeni hanedanlık devleti, Müslüman tarihçilerin sonradan eleştirecekleri kadar otokratik gözükmemektedir. Halife yönetmek için büyük Arap ailelerinin liderlerinin, "önde gelenler" (*el-eşraf*) denen ve gerçek yetkilere sahip meclislerde bir araya gelenlerin onayına değilse de, katılımına, özellikle miras sorunlarının çözümü için ihtiyaç duyuyordu. Ayrıca, bu Arap devleti yalnızca aşiret liderlerine değil, bir bölümü Suriye'ye yerleşmiş bulunan Arap savaşçılarına da dayanıyordu. Halife, idari başşehrini Şam'a konumlayarak, bu vilayeti Arap "kolonizasyonu"nun tercih ettiği yer haline getirdi ve önemli askeri birliklerin buraya yerleşmesini teşvik etti. Bu birlikler, Bizans *thema*'larından esinlenerek, Halep yakınlarındaki Kinnasrin, Humus, Şam, Ürdün ve Filistin'dekiler şeklinde beş *cund*'a bölünmüştü. Her an seferber edilebilen savaşçılara, mülk sahiplerinin terk ettiği eski mülklerden gelen topraklar verilmişti. Bunları kendileri ekip biçemediklerinden bakımını yerli halka emanet etmişlerdi, ama Kuran'ın öngördüğü zekata denk düşen aşarı hazineye verdikten sonra topraklarının geliri onlara kalıyordu. Kendileri de büyük şehirlerde ya da bunların yakınında kurulan –örneğin, Şam yakınındaki Cebiya gibi– kamplarda yaşıyorlardı.

Sistemin zayıflığı, savaşçıların *cund*'lara göre paylaştırılmasının, eski aşiretlerin farklı bir ortama taşınmasından sonra onaylanmış bu aşiret bağlarına göre düzenlenmesin-

den kaynaklanıyordu. Suriye'de de Arabistan'da da Araplar birbirlerine inatla düşmanlık besleyen iki büyük gruba bölünmüşlerdi: Kelbler Güney Araplarını temsil ediyordu, Keysler ise Kuzey Araplarını. Her iki tarafın da az çok farklı gelenekleri vardı ve bu da onları belirgin politik ya da dinsel tutumlar almaya yöneltiyordu. İlk başta, Muaviye'nin Kelblere dayanmayı tercih ettiği görülür. Kelbler Suriye'ye eskiden sızmışlardı ve böylece psikolojik olarak yerel nüfusa daha yakın duruyorlardı. Buna karşılık, Keysler, Emevi egemenliğine açıktan düşmandılar ve I. Mervan'ın iktidarının ilanı sırasında bunu açıkça dile getirerek 684 yılında Merdi Rahit'te onlara karşı savaştılar.

Bu özel durum, Emevi devletinin merkezi olan ve Araplaşması diğerlerinden daha eksiksiz olan Suriye bölgesinde mevcuttu. Başka yerlerde, hangi koşullarda yerleştiklerine bağlı olarak fatihlerin durumu değişiyordu. Araplar, genellikle, aşiretlerine bağlı olarak, yeni kurulmuş şehir-kamplarda ve Müslüman olmuş ilk yerlilerin gelip etrafına yerleştikleri ayrı ayrı mahallelerde toplanma eğilimindeydiler. Fetih sırasında talan edilen Irak'ta, Tizpon'daki Sasani başşehri yavaş yavaş terk edilerek Kufa şehrine geçilmiş ve burası, tıpkı Basra gibi, tipik İslam anıtlarıyla dolu önemli bir metropol olmuştur. İran'da askeri koloniler "iç savaş" sırasında boşaltılıp yeniden iskân edilmiş olan ve eski şehre bir kenar mahalle ekleyen yeni yerleşimlerin kurulduğu büyük şehirlerin daha yakınına yerleştirilmiştir.

Fakat, özellikle bu şehirlerde halifenin verdiği maaşlarla yaşayan Araplar bazı vilayetlerde sahiplendikleri toprak mülklerinin gelirlerini de alırlarken, İran'da ekili topraklar yerel aristokrasinin elinde kalıyordu. Bütün im-

paratorlukta kendilerine tahsis edilen ve gururla üstlendikleri askeri kadro rolünü yerine getirirken, Muaviye'nin hem doğuda, hem batıda, hem de kuzey istikametinde Konstantinopolis'e doğru sürdürdüğü fetih hareketinin yaratıcısı olmaya da devam ediyorlardı.

Yönetim görevleri ise, tersine, kökeni belirsiz kişilere bırakılıyordu. Muaviye'nin kardeş olarak benimsediği ve çok nazik bir görev yeri olan Irak'ın ve doğu vilayetlerinin sorumluluğunu teslim ettiği ünlü Ziyad böyle biridir. Bu durum şunu göstermektedir ki, halife "önde gelen" Arapların görüşünü dikkate alsa da, önemli görevlerde her zaman onlara güvenmemektedir. Kelimenin gerçek anlamıyla merkezi yönetim ise, genellikle, kontrolleri altındaki Bizans İmparatorluğu'nun eski görevlilerine emanet edilmişti. Muaviye bunun yararını çabuk anlamıştı ve fethedilen toprakları bu görev için eğitilmiş yerlilerin yardımı olmadan yönetemeyeceğini fark etmiş ve böylece Şamlı John'un büyük babası Sardjun gibi Şamlı soyluların hizmetinden yararlanmıştı. Aynı sistem eskiden Sasanilere ait olan ve mali idarenin Pehlevi dilinde kaleme alınmış kayıtlardan yola çıkarak vergi almak için korunduğu topraklarda da öne çıkmıştı. Arap olmayan, çoğu zaman Müslüman da olmayan bu idarecilerin görevi, özellikle, tabi olma tarzına ve farklı topluluk yöneticileriyle yaptıkları az çok avantajlı anlaşmalara göre statüsü değişen halka tamahkâr bir vergi dayatmaktı. Anlaşmanın olmadığı bölgelerde, özellikle Irak'ta, köylerde yaşayanlar, fetihten önce ödedikleriyle kıyaslanabilir topyekun bir vergi ödüyorlardı; fakat, her koşulda, yalnızca "zekât"la sınırlı Müslümanlarınkinden farklı bir vergi rejimi, madun bir

konumda tutulan "haraca bağlı olanlar" ile fatihler arasında mevcut derin ayrılığı belirginleştiriyordu.

Eşitsiz donanıma sahip bu iki halk kategorisi arasında mevcut gerilimler ile fatihleri de kendi aralarında karşı karşıya getiren bölünmeler, Muaviye'nin, yeteneği ve kişisel prestiji sayesinde yönettiği ve ciddi güçlüklerle asla karşılaşmadığı geniş imparatorlukta barışı korumasını engellemedi. O dönemde tek bir Şii isyanı, Hucr İbn Adi'nin isyanı kaydedilmiştir. Fakat, bir sonraki egemenlik olan ve 680 yılında babasının yerine geçen Yezid'in hükümranlığında durum farklıdır. Bu dönemde bazı Arap çevreleri daha önce gizlenmiş olan hoşnutsuzluklarını ortaya koymuşlar ve Kufe'de toplanan Ali yandaşları koşulların eyleme geçmeye uygun olduğunu düşünmüşlerdir: Ali'nin ikinci oğlu el-Hüseyin'i onlara katılmaya davet etmişlerdir. Çeşitli karmaşık ve gizli pazarlıklardan sonra, Şii vâris, cılız bir güçle birlikte, Ekim 680'de, Irak'taki Emevi valinin güçleriyle küçük Kerbela şehri yakınlarında karşı karşıya gelmiş ve bu muharebede ölmüştür. Olayın yankıları büyük olmuş ve Muhammed'in ölümünün hemen ertesinde ayrılmış olan Müslüman topluluğun iki grubu arasında kesin bir kopuşa yol açmıştır: İçeriği hem dini hem de doktriner olan yandaş çatışmasının şiddeti benimsenmiş ve buradan da, bir süre sonra, Arapların ötesinde, bütün İslam dünyasına yayılacak ideolojik bir hareket doğmuştur.

El-Hüseyin'in ölümü çeşitli isyanların işareti oldu. Özellikle, Ali'ye karşı vaktiyle silaha sarılmış olan Peygamber "Sahabesi"nin oğlu Abdullah İbn el-Zübeyr'in Arabistan'daki isyanı. İbn el-Zübeyr genç Emevi Halifesi Yezid'i yetkisiz ilan etti, ardından da, Suriyeli Arapların bir saldı-

rısının savuşturulmasından sonra kendini halife ilan etti. Aynı dönemde, Harici hareketler Irak ve Arabistan'da gösteriler yapıyorlardı: Aşırılıkçı Ezrakiler Basra bölgesinde faaliyette bulunurken, başkaları, Necedatlar, bir süre İbn el-Zübeyr'le ittifak yaptıkları Orta Arabistan'da faaliyetteydiler. Sonunda, el-Hüseyin'in peşinden gidenlerin dışındaki Ali yandaşları Irak'ta bir isyan örgütlediler: Hareket, Fatima'dan başka bir kadından doğan ve bu nedenle Muhammed İbn el-Hanefiye denen Muhammed'in yeğeninin üçüncü oğlu adına başladı. İsyan, Muhtar denen biri tarafından yönetildi. Muhtar Kerbela'da dökülen kanın intikamını alma ve "Peygamber ailesi"nin (ki vâris, o dönemde, annesinin kökenine rağmen, onun temsilcisi oluyordu) haklarını savunma iddiasındaydı; aynı zamanda da zayıfların savunucusuydu. Muhtar, Medineli "aracılar"ın soyundan gelen ve Emevilerin uzak tuttuğu Arapları ve –muhtemelen– Müslüman olmuş Arami ve İranlıları da etrafına toplamıştı. Fakat, 687 yılında, o dönemde Irak'ta egemen olan İbn el-Zübeyr'in kardeşine hemen yenildi ve öldürüldü. Muhammed İbn el-Hanefiye de heterodoksiye yakın doktrinleri nedeniyle onu reddetmişti. Yönettiği mezhep ise varlığını sürdürdü ve yandaşları birçok dala bölünerek mesihçi fikirleri benimsediler ve yerleşik rejimi dinamitlemeye destek verdiler.

III. – Abdülmelik dönemi

Aşağı yukarı her yerde isyanlar patlak verirken Emevi yönetimi aşiretinin bağrında bölünme ve zayıflama hüküm

sürüyordu. Vakitsiz ölen Yezid'in yerini zayıf II. Muaviye almıştı. Onun ölümü de ciddi bir iktidar krizine yol açtı. Önemli Arap ailelerinin Emevi Mervan'ı halife kabul etmeleri için sayısız görüşme yapmak gerekti. Mervan tali bir koldan geliyordu. Onun ardılı ve oğlu Abdülmelik imparatorluğun politik birliğinin gerçek kurucusu oldu.

Başarısız girişimlerin ardından, Abdülmelik, gerçekten de İbn el-Zübeyr'i yenmeyi başardı. İbn el-Zübeyr 692 yılında Mekke kuşatması sırasında el-Haccac'ın yönetimindeki Emevi birlikleri tarafından öldürüldü. Aynı yıl, Irak'a yerleşmiş bulunan İbn el-Zübeyr'in kardeşine de boyun eğdirdi ve böylelikle otoritesini imparatorluğun yaşamsal bölgelerine yaydı. Irak'ta enerjik el-Haccac'ın hizmetlerinden yararlanmaya devam etti ve el-Haccac bütün isyan hareketlerini acımasızca bastırdı; bu bölgede yeni bir şehir kurdu. Yeni kurulan bu Vâsıt şehrinde Suriyeli Araplardan bir garnizon oluşturarak Basra ve Kufa gibi kargaşa çıkan şehirleri denetlemek amaçlandı. Fakat, Abdülmelik'in yaptığı en önemli iş, kuşkusuz ki, imparatorluğun idari bakımdan Araplaştırılması oldu. Gerçekten, o zamana dek vergi dairelerinin kayıtları, vergi sisteminin işleyişini sağlamak için Arap devletinin hizmetine girmiş gayrimüslimlerin dillerinde kaleme alınmıştı. 7. yüzyıl sonunda başka bir evreye geçildi ve Kuran'ın dili, halifenin belirgin bir inisiyatifiyle devletin resmi dili oldu. Dönüşüm kuşkusuz ani olmadı, fakat Yunanca ile Pehlevi dilinin idari belgelerden yavaş yavaş kaybolduğunu saptamak gerekir. Araplaştırma paralarda da görüldü. O dönemde para basma halifenin bir ayrıcalığıydı ve ancak belirli merkezlerde basılıyordu. Bizans ya da Sasani paralarını taklit ederek gerçekleştiri-

len İslami paralarda, modellerinden ayırt edilmeleri için resimlerin üzerine eklenmiş Arapça bazı karakterler görülmüştü. Ayrıca, bazı ayrıntılarda da bu modellerden farklıydı. Ama bunlar önemsiz değişikliklerdi. Abdülmelik, tersine, *dinar* (Yunanca *denarion*'dan) denen bu yeni altın paraların ağırlığını belirlerken, onları yepyeni bir türde, resimsiz, "kelime-i şahadet"ten oluşan Arapça bir yazı sayesinde basıldığı yeri ve zamanı bildiren bir ibareyle bastırdı. Eski paraların yerine adım adım geçen bu ölçü, halifelik kurumlarının bağımsızlığını ve Arapça'nın İmparatorluktaki başatlığını onaylıyordu.

Arap-İslam dünyası ilk görkemli yapısı olan Kudüs'teki Kaya Kubbesi'ni de Abdülmelik'e borçludur. 685'te başlanıp 691'de bitirilen bu yapı, Yahudilerin kutsal kabul ettikleri ve Müslümanların da Peygamberin göğe yükseldiğini düşündükleri yer olan bir kayanın bulunduğu bir tür türbedir. Yapı itibarıyla açıkça Bizans olan binanın içi de aynı esinli mozaiklerle süslenmiştir, ama yalnızca stilize çiçek bileşimleri ve yeni inancı kutlayan yazıtlar içermektedir. Yahudiliğin kutsal bir yerine –Tapınağın eski düzlüğü– sahip çıkarak da olsa, çevresindeki Hıristiyan yapılarla rekabet eden bir anıttı.

Ardından, Abdülmelik'in ardılı ve torunu el-Velid geldi. 705-715 arasında hüküm süren el-Velid de özellikle yapım çalışmaları bakımından enerjik bir hükümdardı. Onun döneminde, cuma namazı için, Mekke istikametinde saf tutacak bir şehrin bütün erkek nüfusunu alabilecek ilk anıtsal camiler inşa edildi. Hakkında belirgin arkeolojik verilere sahip olunmayan ilk Medine camisi o dönemde yeniden inşa edilmişken, yeni "büyük camiler" de Suriye

şehirlerinde, özellikle Şam'da önceden yıkılan katedralin yerine, Halep'te agoranın bulunduğu yerde ve Kudüs'teki Kaya Kubbesi'nin yakınında, Mescit el-Aksa (Kuran'daki bir deyime göre, geleneksel olarak Kudüs'ü belirtmektedir) denen ve muhtemelen yapımına Abdülmelik döneminde başlanmış olan yerde inşa ettirildi. Topluluk lideri halifenin ya da temsilcisinin namazı yöneterek müminler kalabalığına seslendiği bu büyük camiler yeni bir anıtsal türü benimsediler. Bu tür Yunan-Roma "bazilika"sına benziyordu ve imamın durduğu merkezdeki kürsü yüceltilmişti. Aynı dönemde saray ve şato sayısı da artmıştı. Bunlardan büyük şehirlerde olanlar genellikle yok olmuşken, Suriye çöllerinde ya da yeni kurulan şehirlerde konut olarak inşa edilmiş olanlar –örneğin, Ayn el-Cer– kısmen korunmuştur. Bunlar, günümüzde, kendilerinden önceki yerel sanata bağlı olan ama Arap-Müslüman işgalcilerin yaşam tarzına cevap veren yeni düzenekleri de ortaya koyan sivil bir mimari özelliğe kanıttır.

IV. – Emevi rejiminin çöküşü

Din değiştirmeler devam ederken rejimin bağrında giderek keskinleşen toplumsal güçlükler de ortaya çıkıyordu. Gerçekten de, Arap kabilelerine yandaşlık bağıyla bağlı olan ve *mevali* denen yeni Müslümanlar, fatihlerle gayrimüslim teba arasında giderek daha önemli bir rol oynuyordu. Çoğunun eğitim düzeyinin yüksek olması idarede görev almasını sağlıyordu. Diğerleri ise fetih hareketinin sürdüğü ülkelerde ordulara katılmaya çalışıyordu. Fakat,

hepsi de eski Müslümanlarla eşit muamele görmemekten şikayetçiydi. Bu örtük hoşnutsuzluğa kırsal bölgelerde daha belirgin şikayetler ekleniyordu. Müslüman olanlar vergi yüklerinin azalmasını beklerken, valiler hazine kaynaklarının azalmaması amacıyla bu talebi reddediyordu. Bunun sonucunda, 8. yüzyılın başında "yandaşlar" daha önce işledikleri toprakları terk ederek şehirlere yerleştiler.

Vergi sorunu ve daha genel olarak *mevali*lerin yeni Müslüman topluma katılma sorunu tüm keskinliğiyle ortadayken, iki eğilim halifelerin ve çevrelerinin politikasında art arda başat konuma geçti. Özellikle İslam toprağının genişlemesini ve yerleşik düzenin sürdürülmesini dert edinen ilk eğilim, "yandaşların" şikayetlerini göz ardı ediyordu; özellikle Arapların ve Kays grubunun desteklediği son Emevi hükümdarları arasında egemen görüş buydu. Diğeri ise, tersine, fetihlerin durdurulmasından ve fatihlerle yeni Müslümanlara eşit muamele edilen bir toplumun kurulmasından yanaydı. Bu, Güney Arapları olan Kelb grubunun savunduğu ve 717-720 yıllarında hüküm sürmüş halife II. Ömer'in benimsediği tavırdı ve Araplarla Arap olmayanlar arasında vergi eşitliğini prensip olarak yerleştirerek çözüm getiren ünlü bir buyruk çıkartarak *mevalilerin* göçü de desteklenmişti.

Aslında, II. Ömer'in prensipleri baskın çıkamamıştı. Bunun üzerine yeni bir anlayış ortaya çıktı. Buna göre, toprak vergisi, toprağı işleyenin dini ne olursa olsun toprağa bağlı kalırken, gayrimüslimler ilave bir salma ödüyorlardı. Toprak vergisi yavaş yavaş *haraç* adıyla anılır oldu ve başlangıçta genel bir değer taşıyordu. İkinci vergiye ise *cizye* adı verildi. Hişam (724-743) ilk Mervanların politikasına

geri dönerek Kelb ile Kays arasındaki dengeyi korumaya, vilayetlerde düzeni yeniden tesis etmeye ve halifenin otoritesini baltalama riski taşıyan ideolojik hareketleri bastırmaya çabaladı. Ardından rejim de çözülmeye başladı. Birbiri ardına gelen halifeler kimi zaman kendi aile üyelerince görevden alındılar. 744 yılında, her insanın –halife dahil– kendi eylemlerinden tamamen sorumlu olduğunu kabul eden Kaderi doktrinini benimsemiş olan III. Yezid de *mevalileri* asimile etmeye yönelik bir politikayı denedi ve –örneğin– orduda maaş eşitliği vaat etti. Projelerini gerçekleştirecek zaman bulamadı. Onun ölümü üzerine babasının yeğeni olan II. Mervan halife seçildi ve halifelik otoritesini yeniden kurmaya çalıştı. Başşehrini yukarı Mezopotamya'daki Harran'a taşıyarak ve Kayslara dayanarak deneyimli ve enerjik bir hükümran oldu, ama imparatorluğun çeşitli bölgelerinde çoğalan isyanlara karşı koyamadı. Kufe şehrini iki yıldır ellerinde tutan Haricilerin elinden almayı tam başarmıştı ki (747) eşi görülmemiş kapsamda bir isyanla, Abbasilerin isyanıyla karşı karşıya geldi.

İslam peygamberinin amcası el-Abbas'ın soyundan gelen Abbasiler, bu akrabalık nedeniyle, halifelikte Emevi ailesi mensuplarından daha fazla hak iddia ediyorlardı, ama başlangıçta rejime bağlılık belirtmişlerdi. Gizli bir muhalefet sürdürerek Muhammed İbn el-Hanefiye'nin haklarını savunmuş olan hareketin mirasına sahip çıkmışlardı ve 8. yüzyıl başında Ürdün'deki sığınaklarından Irak'a ve Doğu İran'a elçiler ve propagandistler göndermişlerdi. Çeşitli olayların ardından, içlerinden biri, Ebu Müslim adlı İran kökenli bir azatlı, Müslüman olmuş nüfusların yerel muhalefetinin başka yerlerden daha fazla kendini hisset-

tirdiği ve Emevi politikasının Arap çevrelerde bile şiddetle eleştirildiği doğu vilayetlerinde egemen olan hoşnutsuzluğu kullandı. İranlılardan ve Araplardan oluşan önemli miktarda yandaşı birkaç ay içerisinde İran'daki mesihçi umutların simgesi olmuş kara bayrak altında topladı. Çağrısını "Muhammed ailesi"nden belirtilmemiş bir temsilci adına yapması, Şiilik yandaşları tarafından da destek görmesini sağladı. Kesin nihai zafere kadar isyandan yarar sağlayacak kişi hakkında kuşkular dolaşmaya devam etti. 747 yılında Ebu Müslim eyleme geçti, Merv şehrini, ardından bütün Horasan'ı, Kuteybe adlı Arap bir liderin yardımıyla aldı. 749 başında İran tamamen işgal edilmişti, Irak yolu açılmıştı ve Eylül ayında Kufe alındı. Birkaç günlük kararsızlığın ardından Abbasi imamının kimliği ortaya çıktı: El-Saffah adını almış olan Ebu l-Abbas'tı bu. Yeni yönetimi Irak'ta kurarken orduları da Emevi halifesine karşı savaşı sürdürdü. Yukarı Mezopotamya'da yenilen (Ocak 750'deki Büyük Zap Muharebesi) Emevi halifesi Mısır'a kadar kaçtı ve orada öldürüldü. Emevi ailesinin önde gelen üyeleri ise Filistin'de pusuya düşürülüp öldürüldüler (Haziran 750).

Fetihlerin ayrışık dünyasını esasen Arap kadroların yardımıyla yönetmeye çalışmış, yeni Müslüman olanlara ve gayrimüslim yerli halka çok dar sınırlar içerisinde çağrıda bulunmuş ve bu durumda da her zaman için Suriyeli *mevalileri* seçmiş olan bir hanedanlık böylece yok oldu. Yanılgısı, bir yandan, yeni Müslümanların asimilasyonu sorunuyla doğrudan ilgilenmemek, diğer yandan, Irak ile İran'ın ekonomik rolünü küçümsemekti.

IV. Bölüm

DOĞU'DA ARAPLAR: 8. YÜZYILDAN 11. YÜZYILA

I. – Yeni hanedanlık

750 yılında el-Saffah'ın kurduğu ve 1260 yılına dek Bağdat'ta hüküm sürecek olan Abbasi Hanedanlığı, atası –hiç tartışmasız– Muhammed'in en yakın akrabalarından biri olan bir Arap hanedanlığıydı. Abbasiler bu sıfatla iktidarı almışlar ve kendilerini ailevi ve dini meşruluğun bir biçimde savunucusu olarak göstermişler, ama Şii yandaşlarının savunduğu kimi zaman heterodoks fikirleri benimsememişlerdi. Yönetimde mesihçi ya da karizmatik hiçbir niteliğe başvurmayarak, kendi otoritelerini, daha ziyade, halifenin topluluk tarafından serbestçe seçimi şeklindeki Sünni ilke üzerinde kurmuşlardı. Bu ilke yıllar içerisinde yeni koşullara zaten uyarlanmıştı ve aslında yerini vârisin egemen hükümdar tarafından seçilmesine bırakmıştı. Yönetici sınıf temsilcileri, zamanı geldiğinde, onay verip bağlılıklarını bildiriyordu, ardından başşehrin nüfusu da

aynısını yapıyordu. Böylece, bütün topluluk yükümlülük altına girmiş oluyordu ve halifeye karşı neredeyse koşulsuz bir itaate mecbur oluyordu. Halife de kendini Tanrı'nın verdiği bir iktidara sahip kabul ediyordu ve Kuran'ın buyruklarına uygun yönetmeyi görev biliyordu.

İktidardan uzaklaştırdıkları Emevilerden pek de farklı olmayan bir politik tutuma uyarak, ama soyları nedeniyle iktidar uygulamanın özel haklarını öne çıkaran ve kendilerini –hükümdarlık lakaplarının (*el-Mansur*: Tanrı'nın muzaffer kıldığı) belirttiği gibi– ilahi bir yardım görüyor kabul eden Abbasi halifeleri, egemenlikleri altındaki eski "Arap İmparatorluğu"nun karmaşık nedenlerin etkisiyle dönüştüğünü gördüler. Toplumsal durum evrildikçe bu nedenler de farklı biçimde etkide bulunuyordu. Ama zaten tahta çıkışları imparatorluğun çekim merkezinin yer değiştirmesine yol açmış, Akdeniz'den Asya'ya doğru kaymıştı. Gerçekten de, zaferin hemen ardından Irak'a yerleştiler ve orada ikinci halife el-Mansur 762 yılında Bağdat şehrini kurdu. "Kurtuluş şehri" büyük bir gelişme gösterecektir ve bu gelişme yalnızca halifelerin Samarra'da ikâmet ettikleri kısa bir dönem kesintiye uğrayacaktır (836-892).

Bu gelişim, bir yandan Orta Asya ile Uzakdoğu arasında, diğer yandan Doğu ve Batı Avrupa arasında bağ oluşturan bir imparatorluğun yaşadığı ekonomik atılıma denk düşüyordu. Aynı zamanda entelektüel ve edebi bir gelişme de buna eşlik edince, bu dönem, bir altın çağ olmasa da, en azından, Arap-İslam uygarlığının egemen çizgilerini belirlediği ve ardından bölgelere göre farklı gelişim gösterecek olan bileşenlerini saptadığı dönem oldu.

Özellikle iki hükümdar burada anılmaya değer: Önce, Harun el-Reşid'in hükümranlığı (786-809). Sadık vezirleri Bermekilerle çevriliyken, on yedi yılın sonunda bunlardan aniden kurtuldu ve, belki de haksız olarak, görkemli bir sarayda lüks bir yaşam süren otokrat ve kaygılı bir hükümdar olarak ünlendi. Ardından, el-Memun (813-833) Yunanca felsefe eserlerinin çevirisini ilk teşvik eden ve Mutezileciliğin temsil ettiği akılcı bir ilahiyat okulunu destekleyen kişi oldu. Ayrıca, halifeliği Ali'nin soyundan gelen birine bırakmak gibi cesur bir proje de tasarladı. Bu proje sandığı gibi herkesin benimseyeceği bir proje olmadı ve politik-dini çatışmaları iyice alevlendirdi. Zaferleri o dönemdeki İslam dininin ve uygarlığının zaferiyle tamamen örtüşen "Araplaştırma" temsilcileri ne kadar önemli olmuşsa, Emevi İmparatorluğu kadar kökten Arap olmayan bir devletin bu iki egemeni de, tam bir canlılık içindeki bir Arap-İslam İmparatorluğu'nun "halifesi" konumlarıyla, kişilikleri ve kültürleriyle aynı ölçüde önemlidirler.

II. – Halifelik iktidarının çöküşü ve imparatorluğun parçalanması

Gerçekten istikrarlı temellere asla dayanmamış olan Abbasi halifelerinin otoritesi 9. yüzyılın ortasından itibaren çökmeye başladı. Buna yol açan faktörlerden biri, bu yüzyılın başında Türk kökenli kölelerden oluşan ve egemenlerin son derece sadık, sağlam bir birlik bulmayı umdukları paralı muhafızlar birliğinin kurulması oldu. Bağdat'taki varlığı olaylara neden olan bu muhafız birli-

ğinin koruması altında daha iyi tecrit olmayı uman halife el-Mutasım 836 yılında konutunu da Samarra'ya taşıdı. Burada, kendilerine ayrılmış mahallelere Türkler yerleştirilmişti ve yerel halkla temas imkânları olmadığı gibi, halifenin özel olarak getirttiği Türk cariyelerden başkalarıyla evlenme imkânları da yoktu. Fakat, bu önemli askeri garnizon yerli halkın uzağına, halifelik sarayının civarına yerleştirilince sükûnet hüküm süremez oldu ve Türk emirler bir süre sonra kendi inançlarını dayatarak liderlerinin de hemen bir parçası olduğu dönemin entrikaları sayesinde halifeleri tahta çıkarıp indirdiler.

Kuşkusuz, bir tepki kendini gösterdi ve halife el-Mutamid'in 892 yılında Bağdat'a dönmesinin ve ardılı el-Mutadid'in yeniden örgütlenme çabalarının ardından, Türk emirler daha az küstah davrandılarsa da huzur pek yerleşmedi. Halife el-Muktadir vezirlerin oyuncağı olmuştu ve otoritesini kanıtlamaya çabalayarak sürekli onları görevden almakla yetiniyordu. İktidarın çeşitli isyanlara karşı yürütmek zorunda kaldığı masraflı seferler nedeniyle yaşanan mali güçlükler sarayın gösterişçi harcamalarıyla daha da arttı ve sonuçta Abbasi hükümdarını merkezi hazineye kaynaklarının önemli kısmını sağlayan valilerin insafına teslim etti.

Böylece, 936 yılında, bu valilerden biri, halifenin verdiği çok geniş yetkilerle "büyük emir" (*emir el-umera*) unvanını aldı. Bu yetkiler sayesinde bütün birliklere komuta ediyor, aynı zamanda mali hizmetleri yönetiyor, birçok memuru göreve o atıyordu. Bu büyük emirlerin ilki olan İbn Ra'ik Hazar kökenliydi. Diğerleri Türktü. Arap olanlar da vardı ve bunlar yukarı Mezopotamya'ya yer-

leşmiş bulunan Hamdanilerdendi. Ama kısa süre içinde Büveyhoğullarından İranlı bir emir görevi ele geçirdi ve ardından, yaklaşık bir yüzyıl boyunca, 945'ten 1055'e dek onun soyundan ve akrabalarından gelenlerin elinde kaldı. Böylece, Abbasilerin Arap hanedanının iktidarı bu dönem boyunca neredeyse yok raddesine inecek, Büveyhoğullarından gelme emirler ise yalnızca İran'ı değil, halifenin ancak çok önemsiz ayrıcalıkları elinde tuttuğu Irak'ı da kontrolüne alacaktır.

11. yüzyıl başında Selçuklu Türkleri sahneye çıktıklarında, başında halifenin bulunduğu ve asla tam anlamıyla birleşik ya da merkezi olmayan imparatorluk aslında uzun süredir parçalanmış durumdaydı. Bazı vilayetler ayrılmış ya da nispi bir bağımsızlık elde etmişti, ama halifenin zayıflamış otoritesini tanımaya ve kültürel olarak Arap-İslam dünyasının parçası olmaya devam ediyorlardı. Arapça ise dilsel üstünlüğünü tamamen yitirmişti. Bu olgu, öncelikle, –daha ileride göreceğimiz gibi– uzaklığın bağımsızlık özlemlerini teşvik ettiği İspanya ve Mağrip bölgelerinde başarıyla kendini göstermişti. Doğu vilayetleri de hareketlenmişti. İran ve Maveraünnehir sınırlarındaki uç bölgeler de Hıristiyan Batı hududundaki topraklardan daha sakin değildi.

Böylece, isyanlar Horasan'ı, daha ilk Abbasi halifelerinin egemenliğinden itibaren karıştırmaya başlamıştı. Bu bölgede Arap işgali zayıf kabile gruplarının yerleşiminden başka bir şeye yol açmamıştı. Onları harekete geçiren bölgecilik duygusu, bir anlamda, müstakbel halife el-Memun'un tavrından da destek bulmuştu. El-Memun Persli bir kapatma ile doğu vilayetlerinden Merv'in oğluydu ve halifelik tahtına talip olacaktı. El-Memun ile kardeşi

el-Amin arasında patlak veren ve belirgin bir politik konjonktürün sonucu olan iç savaş, gerçekten de, o dönemde Araplarla İranlılar arasında mevcut uzlaşmazlığın damgasını taşıdı ve elde edilen başarı da İranlıların sonraki özgürleşme özlemlerine katkıda bulundu. Bu hareketlilikler 821 yılında baş gösterdi ve el-Memun'un eski bir subayı olan Tahin adlı biri el-Amin'e karşı operasyonlarda aktif biçimde yer alıp Horasan valisi oldu. Yerine gelen oğlu Talha vilayet yönetimini elinde tuttu ve ailesine devretti. Böylelikle, Arap olmayan bir hanedanlık kurulmuştu ve tıpkı o dönemde imparatorluğun batısındaki İfrikiye'de Aglebilerin yararlandığı gibi, doğusunda da bunlar mali bir özerklikten yararlanıyordu.

Tahiriler yok olduğunda (873) yerlerini "bakırcı" Yakub el-Sefer denen birine bıraktılar. Sistan'da yaşayan Yakub otoritesini zor yoluyla Horasan'a yaymıştı. Sıfatından da anlaşıldığı üzere, Yakub mütevazı bir yerliydi ve askeri gücünün yoksul bir bölgeden toplanan ve Harici hareketinin desteklediği bir tür halk milisine dayanıyor olması muhtemeldir. Otoritesi halife tarafından tanınmıştı: Abbasi iktidarı karşısındaki sadakati kuşkulu olan Seferiler 10. yüzyıl başına dek doğu vilayetlerinin hakimi kaldılar. Bu tarihte, hızla gelişim gösteren bir hanedanlık tarafından ortadan kaldırıldılar. Bunlar Samanilerdi. İranlı büyük toprak sahibi bir aileden geliyorlardı ve başlangıçta halife tarafından Maveraünnehir valisi olarak görevlendirilmişlerdi ve Türk akınlarına karşı orayı savunmakla görevliydiler.

İmparatorluğun merkezine Mısır kadar yakın bir ülkede bile yabancı ırktan küçük hanedanlıklar 9. yüzyıl sonunda bağımsızlık elde etmeye kalkışmışlardı. 877 yılında,

Ahmed İbn Tulun adlı bir Türk subayı, başlangıçta valiye vekalet ederken, daha sonra, aşağı Irak'taki köle isyanından ve takip eden kargaşadan istifade edip bölgeyi ele geçirdi. Otoritesini Suriye'ye yayarak mali özerklik ve vâris sıfatıyla mülklerin sahibi olmayı talep etti. Bunu yaparken, tahttaki halifenin haklarını kardeşi naibin iddialarına karşı savunma iddiasında olsa da, Irak tahakkümüne düşman bölgelerde kişisel bir yarı bağımsızlık politikası da sürdürüyordu. Böylece, kendine bağlı yerel bir silahlı güç oluşturdu, el-Fustat yakınlarında bir kraliyet konutu yaptırdı ve gerçek bir hükümdar gibi davrandı. Sonunda, 896 yılında yeni bir halife gelip birlikleriyle Suriye ve Mısır'ı yeniden işgal etti. Tulun deneyimi, bir anlamda, Abbasi toplumunda Arap olmayan öğelerin varlığının getirdiği yerel kargaşayı yansıtan Zenc isyanının 869-883 arasında bütün aşağı Irak üzerinde oluşturduğu tehdidi merkezi iktidar ortadan kaldırana dek sürdü.

Ancak, Arap kökenli unsurlar da uslu durmuyordu. Ünlü Karmatilerin saflarını kalabalıklaştıran Arabistan Bedevileri buna kanıttır. İsmaili itikadının devrimci ruhuyla hareket eden Karmatiler önce 10. yüzyıl başında Suriye'de ve aşağı Irak'ta, sonra da hacı kervanlarına saldırdıkları Arabistan'da isyanlar tezgâhladılar ve Bahreyn'de küçük bir bağımsız devlet kurdular. Liderlerinden biri olan Ebu Said bu bölgede 894-913 yılları arasında hüküm sürdü ve İslam yasasının buyruklarının hepsine uyulmayan bir topluluk örgütledi. Bazı Müslümanların zındık kabul ettiği bu topluluk 927 yılında Irak'a bir akın düzenlemekten çekinmedi ve Bağdat kapılarına kadar geldiler. Ardından, 929 yılında Mekke'ye saldırdılar ve kutsal Kara Taş'ı ele

geçirdiler. Taşı beraberlerinde götürüp ancak yıllar sonra geri verdiler.

909 yılında İfrikiye'de bir Fatımi Halifeliği kuranlar da –en azından prensipte– Arap unsurlardı. Halifelik 969'dan itibaren kesin olarak Mısır'a taşınacaktır. Yeni hükümdarlar, ki bunların ilki "mehdi" Ubeydullah'tır, Arap kökenden geldiklerini ileri sürüyorlardı, çünkü kendilerinin yedinci imam İsmail aracılığıyla Ali'nin ve Fatma'nın soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı, ama bunu kanıtlayan hiçbir şey yoktu. Gizli İsmaili imamların davası özellikle Arap olmayan propagandistler tarafından savunuldu. Modern tarihçiler, Abbasi döneminde ortaya atılan suçlamaları dayanak alarak, ilk Fatımi halifesinin propagandist Meymun el-Kaddah'ın soyundan gelip gelmediği, böylelikle soyun basit bir azatlıya kadar uzanıp uzanmadığı sorusunu da sormuşlardır. Kimileri ise ikinci halife el-Kaim'in gerçekten İsmail'in soyundan geldiğini kabul etmekle yetinmiştir. Sorun karmaşıktır; fakat, haklı ya da haksız, saf Arap ırktan geldiğini ileri sürmek, İslam yasasının en yetkin yorumcuları olma iddiasındaki bu âlimlerin özelliğiydi. Böylece, halkın ya da diğer âlimlerin karşı fikri olmadan, doğrudan doğruya öncellerinden edindiklerini ileri sürdükleri yetkilerle donanıyorlardı. İslam rejiminin aristokratik görünümünün güçlenmesi buradan kaynaklanır. Bu durum, ideolojilerini yaydıkları halkların büyük bölümünün duygularını incittiğinden, çoğu zaman da zora başvurma gerekçesi olmuştur.

Maddi olarak Fatımi rejimi Mısır'da yaklaşık iki yüzyıl hüküm sürdü (969-1171) ve kökten Araplaşmış bu ülkeye İslami Ortadoğu'da yeni bir önem kazandırdı. Öncelik-

le, halifeler, daha gelir gelmez, ikâmet edecekleri bir şehir kurdular ve ona el-Kahire adını verdiler. Kahire, ilk başta eski ticaret şehri olan el-Fustat'tan ayrılıp sonra da genişleyerek, en büyük İslam metropollerinden biri oldu. Ardından, Mısır, Fatımi egemenliği altında, daha önceleri Bağdat'tan geçen ticaretin bir bölümünü kendine katarak, bu ticareti kendi başşehrinden geçirtti. Uzakdoğu'dan ya da Hint'ten Hint Okyanusu yoluyla gelip doğrudan ya da dolaylı olarak batılı tacirlere aktarılan çok sayıda ürün böylece Kahire'ye geldi. Burası aynı zamanda önemli bir entelektüel merkez de oldu. İsmailiye doktrininin öğretisi konuya vâkıf olmayanlara yeni el-Ezher Camii'nden, sonra da saraya yakın özel bir bina olan ve "Bilgelik Evi" (*beyt el-hikmet*) denen yerden yayıldı.

Muzaffer bir refah döneminin ardından, Fatımi devleti, 11. yüzyılın ortasında İfrikiye'nin Ziri valilerinin ayaklanmasıyla zayıfladı. Bu Zirilere karşı, Fatımiler, 1052 yılına doğru Banu Hilal'e bağlı olan ve o zamana kadar Mısır'ın güneyinde bulunan göçebe Arap çetelerini göndermeye karar verdiler. Müslüman olmuş Ermeni Bedr el-Cemali (1073-1094) gibi önemli vezirlerin enerjisi bile Türk istilacıların saldırıları karşısında güç duruma düşmüş Suriye hududunu ancak geçici olarak koruyabildi. Ayrıca, farklı etnik kökene mensup ve rakip çeşitli paralı asker grupları arasındaki mücadele de durumu iyice karıştırıyordu. Bedr'in ve oğlu el-Afdal'ın çabaları hanedanlığın çöküşünü geciktiremezken, Batı'dan gelen Haçlılar Selçuklulara bağlı Suriye prensliklerine saldırarak İran'dan Anadolu'ya uzanan yeni Türk İmparatorluğu karşısında Fatımi Mısır'ını bir yüzyıl için kurtardılar.

Gerçekten, Doğu'da, bütün 10. yüzyıl boyunca Maveraünnehir ve Horasan üzerinde tahakküm sürdürmüş olan Samaniler yeni gelen ve Türk soyundan olanlara yerlerini bırakmak zorunda kalmışlardı. Bunları önce güney hudutlarını korumaları için hizmetlerine almışlardı. Ancak, bu Türkler çok kısa sürede özgürleşmeyi başarmışlardı. Bugünkü Afganistan'da valilik yapan Subuktegin adlı bir subay eski efendilerin egemenliğini ilk reddeden kişi oldu ve Gazne'ye yerleştiğinden "Gazneliler" adı altında bir hanedanlık kurdu. Oğlu Mahmud, 998-1030 arasında hüküm sürerek, Kuzey Hint'teki fetihleriyle ün kazandı. Ardından Samanilerin topraklarına yöneldi ve 1005 yılına doğru onları ortadan kaldırmayı başardı. Horasan'ı ele geçirdikten sonra batıya doğru ilerledi ve 1029 yılında, bugünkü Tahran'da bulunan Rey şehrini ele geçirdi. Aynı dönemde başka Türkler –Selçuklular– Maveraünnehir sınırlarında çoktan boy göstermişti. Askeri başarılarına dayanan atılımlarının gücü doktriner tutumlarına da bağlıydı: Ardıllarının da koruduğu Sünni ideale bağlılık, Bağdat halifesinin bundan böyle Büveyhoğulları emirlerine karşı daha az uysal olmalarını sağladı.

Böylece, Doğu'da, imparatorluğun parçalanmasıyla birlikte, halife özellikle İranlı ya da Türk emirleriyle karşı karşıya geliyor ve kendisi de onların emellerini teşvik ediyordu. 10. yüzyılın ortasında yukarı Mezopotamya'da bağımsızlık kazanan ve böylece kendi saraylarını eski geleneklerin bir odağı haline getiren Tağlip kabilesinden Hamdaniler hâlâ aktif Arap öğe olarak görülebilir. İçlerinden en ünlüsü olan, adı dillere destan Seyf el-Davla 944 yılında Halep ve Güney Suriye'nin efendisi oldu ve orada

sınırlarını rahatsız eden Bizanslılara karşı yıllarca amansız bir mücadele sürdürdü. 962 yılında Halep'in kuşatılmasını ve aşağı şehrin yağmalanmasını önleyemediyse de, savaş zaferleri nedeniyle, el-Mutenebbi ve Ebu Firas gibi Arap dilinin en büyük övgü şair ve ozanları ona methiyeler düzdü. Onun ölümünden sonra ardından gelenler Bizans'ın 969 yılında dayattığı anlaşmayı kabul ettiler ve Antakya'yı Bizans'a bıraktılar. Ardından, Kuzey Suriye 1015 yılında Fatımilerin egemenliğine geçici olarak girdi. Bu, aslında, kısmi bir anarşi döneminin başlangıcıydı ve 11. yüzyıl başında Suriye'nin yabancı müdahaleden ve yeni askeri iktidarların talanından kaçamadığını gösteriyordu.

III. – Arap-İslam İmparatorluğu toplumu

O dönemde ve o koşullarda Doğu'da bir Arap toplumundan hâlâ söz edebilir miyiz? Bu imparatorluğun topraklarının çoğu, Arabistan hariç, görmüş olduğumuz gibi, daha başlangıçta Arap olmayanlarca iskân edilmiş olduğundan ve Asya akınlarının getirdiği yeni yabancı gruplar da bunlara sürekli katıldığından soruyu yanıtlamak güçtür. Kuşkusuz ki, Yunan kültüründen gelen eski nüfusun Sami diline de hakim olduğu Suriye gibi bir ülke, yerli halkın yakınında bulunan Arap kabilelerine yerleşebilecekleri bir yer sunmuştu. Mezopotamya da, İran'la olan bağlarına rağmen, kendi tarzında benzer bir pota rolü oynamıştı. Fakat, Arap yerleşimi imparatorluğun diğer bölümlerinde daha az yoğundu. Örneğin, İran'da etnik bileşim pek değişmemişti, Mısır'da esasen Kıptiler yaşıyordu, Mağrip'te

yaşayanların neredeyse tamamı Berberiydi. İspanya ise imparatorluğa ilhak edildiği dönemden itibaren apayrı bir ülke olarak kalmıştı.

Diğer yandan, Arap aileleri yandaşlık bağlarının etkisiyle sürekli olarak yeni çevrelerinde dönüşüm geçirmişlerdi: Topluma entegre olan azatlılar eski savaş esirleriydi, din değiştirmiş haraçlılar ya da satın alınmış kölelerdi, kimi zaman da kapatma cariyelerdi ve belirli koşullarda azatlıktan yararlanmışlardı. Bu olgunun ölçülmesi güç ama başlangıçta önemi inkâr edilemeyecek etkileri olmuştur. Kişiler, kuşkusuz, her zaman bu durumun bilincinde değillerdi ve atalarının saflığıyla gururlanıyorlardı, fakat tersi bir akım da mevcuttu ve bu da seçilmiş ırkın üyelerinin tanım gereği yararlandığı prestiji azaltıyordu. Eski zamanların falanca halifesi "köle oğulları"nın "Arap annelerin oğulları"ndan üstün olduğunu söylememiş miydi? Bazı açılardan Abbasi toplumu kendini karışık bir toplum olarak görüyordu; farklı öğeleri temsil etmekten gurur duydukları Arap-İslam dünyasına yabancı bir geçmişin anısını da seve seve koruyorlardı.

Köken itibarıyla Arap olanların Emeviler döneminde yararlandığı ayrıcalıklar da Abbasiler döneminde yavaş yavaş azalmıştı. Bu ayrıcalıkların ilkine, yani halifeyi koruyan ve fetih seferlerine katılan silahlı gücün yalnızca Araplardan oluşmasına daha Emeviler döneminde çevre bölgelerden güçlü bir muhalefet doğmuştu: Örneğin, Batı'daki Müslüman birliklerde Araplar kadar Berberiler de vardı. Doğu'da Araplar kendi varlıklarını daha iyi korusalar da, saflarında Araplar kadar İran Horasanlısı da barındıran bir Abbasi hareketinin zaferiyle bu durum da değişmişti.

Eskiden Suriye çevresindeki kabilelerden toplanan Arap ordusu artık bütün önemini yitirmişti. Aslında, yeterince iyi bilinmeyen bu tedrici evrim, kronik yazarlarına göre, halife el-Mutasım'ın döneminde, yani 9. yüzyıl başında, Mısır'da konaklayan halife birliklerinin kütüklerinden Araplar silindiğinde tamamlanmıştır.

El-Müslim, çoğunluğu Türk olan ve köle olarak satın alınmış paralı asker kölelerden ordu oluşturan ilk halife oldu. Böylelikle, sonradan benimsenecek bir geleneğe göre, halifelik muhafızlarının ve hatta Abbasi ordusunun çekirdeği bir köle milisinden oluşturuldu; paralı askerlerin sayısı hızla arttığından, o zamana dek halifeliği desteklemiş olan Horasanlı askerler ve onların soyundan gelenler elenmiş oldu. Bu Türklere Berberiler ve Siyahlar da katıldılar. Bunlar muhtemelen İslam dünyasına Türkler kadar yabancı değillerdi, ama Irak nüfusuyla bağ kuramayan "Arap-olmayanlar" grubuna onlar da dahildi. Sonra Büveyhoğullarından emirler de Deylemili, yani İranlı paralı askerler getirdiler. Mısır'daki Fatımi halifeleri ise özellikle Siyahları ve "Slavları", yani yine İspanya'da bulunan Avrupa kökenli köleleri askere alıyordu. Diğer yandan, Doğu bölgelerinde, Samani emirlerinin köle durumundaki Türk paralı askerleri kullandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, 10. yüzyıldan itibaren Arap öğenin silahlı kuvvetlerde çok sınırlı bir rol oynadığı, yalnızca Musul ve Halep'teki Hamdaniler gibi aynı soydan gelen emirler etrafında görüldüğü bilinmektedir.

Önemli askeri görevlerde bulunmayan büyük Arap ailelerinin üyeleri yönetici mevkilerde de bulunmuyorlardı. Bu görevlerde İranlı *mavali*ler ya da muhafızlar arasından

gelen Türk emirler vardı. Halifelik sarayında da Arap niteliği, kesin olarak tanımlamanın güç olduğu, ancak 9. yüzyılın ortasına tarihlenebilecek bir dönemden itibaren ayrıcalıklı bir mevki olmaktan çıkmıştı. O dönemde kendi bireyselliğini ve prestijini korumayı başarmış tek soy "Peygamber ailesi" mensuplarının soyuydu ve bunlar arasında hem el-Abbas'ın hem de Ali'nin soyundan gelenler bulunuyordu, yani "Abbasiler" ile adları Haşimilerle karışan, çünkü Ebu Haşim'in soyundan gelen ve şerif ya da "soylu" sıfatına hak kazanmış olan "Ali soyu."

Aslında, temel yönetim ve idari görevler, ya İslam'ın ortaya çıkışının derinden değiştirmediği pratik sorunları bildikleri için ya da hem inisiyatif hem de esneklik gerektiren bir "hizmet"i hükümdarlar nezdinde yerine getirme yetenekleriyle bu çeşitli mevkilere uygun görüldükleri için seçilmiş Arap olmayanlara düşüyordu. Burada da Abbasi Monarşisi'nin işleyişi, örneğin Sasani Monarşisi'nin işleyişinden hissedilir bir farklılık göstermiyordu ve Pehlevi literatürünün eski eserlerinin nedimlere öğütleri hâlâ geçerliydi. Onların öğretileri, atalarının kültürüne duydukları sempatiyi gizlemeyen, özellikle İran kökenli idarecilerin ya da kâtiplerin tutumunu şekillendirmeye yardım ediyordu. Arapların soyundan gelenler ise daha ziyade din adamları arasında ve okumuş çevrelerde bulunuyorlardı. Yine de, burada ne yerleşik kurallar vardı ne sabit bir fiili durum.

Nüfusun aşağı tabakaları da bütünüyle Arap olmayanlardan oluşuyordu. Bunlar ya yüzyıllardır aynı topraklarda kalmış köylülerdi ya da genellikle yeni Müslüman metropollerin civarındaki kırlık bölgelerden göç etmiş zanaatkârlar. Büyük tacirler ise çoğunlukla fatihlerin so-

yundan geliyordu. Basra'dan ayrılıp örneğin Uzakdoğu'ya giden denizciler arasında da çok sayıda Arap bulunuyordu. Bunlar geleneksel olarak Araplara özgü olan ticaret ve yolculuk zevkinin canlılığını imparatorluk sınırları dışında korumaya katkıda bulunuyorlardı. Dolayısıyla, Abbasi döneminde ve esasen Arap-İslam İmparatorluğu'nun merkezinde son derece karma olan ama Arap dilinin damgasını derinden taşıyan bir toplumla karşı karşıyayız. Eski fatihlerin soyundan gelenler az sayıdadırlar ve ille de yönetim görevlerinde yer almazlar. Yine de, geniş ölçüde ve kimi zaman haksız yere üstlenilen etnik aidiyetle ilişkilendirilen prestijleri sayesinde, keza en yetkin aktif Müslüman sınıfı oluşturan tacirlerin ve bilginlerin şehir çevrelerinde oynamaya devam ettikleri rol sayesinde ön planda bir yeri koruyorlardı. Genel anlamda farklı olan Araplık ve Müslümanlık kavramlarını karıştırmaya yönelik bir evrimin çifte-anlamlı karakteri buradan kaynaklanır.

IV. – Arap-İslam dünyasının kültürü ve uygarlığı

Temel öğeleri bakımından olduğu kadar az çok belirgin karşılıklı asimilasyon iradeleriyle de karmaşık bir topluma denk düşen, Ortaçağ'a özgü kültür, birliği sağlayan İslami ve Arap bir damga taşıyordu. Başlangıçta bu kültür yalnızca Arap sayılıyordu ve fethedilen ülkelerin bölgesel lehçeleri İslam'ın dili karşısında kültür dili olarak silinmek durumundaydı: Süryanice gerilemekte olan bir grubun içindeki âlimlerden oluşmuş küçük bir azınlık tarafın-

dan bir süre kullanımda tutulurken, halkın kullandığı ve İran'da hâlâ geçerli İran dilinin yazılı varlığı Mağrip'teki Berberi dilinden ya da Müslüman İspanya'daki Roman dilinden daha fazla değildi.

Arap dili de öncelikle eşsiz değerdeki dini ve litürjik bir dil olarak kendini dayatmıştı. Yukarda belirttiğimiz gibi, vahiy Arapça aktarılmıştı ve prensip olarak hiçbir tercümesi öngörülmemişti; Kuran'ın stilistik yetkinliği taklit edilemez kabul ediliyordu ve mesajının sahiciliğinin kanıtını da bu oluşturuyordu. Dolayısıyla, bir yandan vahyedilmiş metni anlaşılır kılmayı, yorumlamayı, şerh düşüp dinsel bir doktrin oluşturmayı, diğer yandan bir hukuk ve ibadet yasası oluşturmayı hedef edinmiş bilimler yalnızca Arapça'dan yararlanabilirlerdi. Fakat, Arapça imparatorluğun ilk efendilerinin ve onların idaresinin de dili olduğundan, her türden edebi üretim, dindışı olduğu kadar dini üretim de ancak Arapça'yla mümkündü. Her türlü düşüncenin taşıyıcısı olarak Arapça'nın üstünlüğü herkes tarafından benimsenmişti. 11. yüzyılda yaşamış olan el-Biruni gibi İran kökenli bir bilgin bile evrensel bilimin gelişiminde Arapça'nın yararını övmüştü.

Bununla birlikte, Arap dilinin ifade biçimi olarak hizmet ettiği Arap-İslam kültürü, tamamen Arap mirasların yanında, hem yabancı hem de İslam öncesi kültürlere atfedilebilecek etkilerin izlerini taşıyordu. Şu da açıktır ki, Arapça'nın atılım göstermesini sağlayanlar genellikle Arap-olmayan çok sayıdaki kişidir. Bunlar Arapça'nın en karakteristik yanlarından bazılarının geliştirilmesine katkıda bulunmuşlardır. İlk dönemlerde iki zıt eğilimin uyguladığı karşıt etkiler de buradan kaynaklanır.

İlki, o dönemde şairlerin, masal anlatıcılarının, hatiplerin, eğlenceli hikâye derleyicilerinin ya da dini bilim uzmanlarının bıraktıkları eserleri tamamen Arap bir geleneğe bağlamak gerektiği görüşündedir. Bilindiği gibi, şiir, Arabistan'da, Muhammed döneminde ve kuşkusuz ki daha eskiden, özel bir söyleyiş biçimi kullanan ve âşık lirizminden hicve ya da övgüye uzanan kimi temaları işleyen sahici Araplar tarafından geliştirilmişti. Genellikle Arap kökenli şairlerce kullanılan bu türler Emeviler ve Abbasiler döneminde gözdeydi. Ancak, ilkel çerçeveleri esnetilmeye ve içlerine şehir merkezlerinin rafine yaşamına denk düşen temalar dahil edilmeye çalışılmıştır. Aynı şekilde, politik ya da dini nitelikteki resmi söylevleri de bir Arap geleneği çok erken dönemde canlandırmıştı. Bunların kimi metinleri günümüze dek ulaştığından, dönemin belagat gücü hakkında bir fikir vermektedir. Aynı zamanda –geç derlenmiş olsalar da– en eski anekdotlarda ve genellikle Arap ve Hicazlı bilginlerin eseri olan İslami yasaya adanmış ilk çalışmalarda da bunların varlığı görülüyordu. Malik gibi hukukçular ve –daha ileride– el-Şafi bu tür eser verenler arasında öne çıkacaktır. Bunların yerini, daha sonra, genellikle Arap olmayanlar alacaktır. Örneğin, Arap İbn Hanbal'ın karşısına çıkan el-Buhari ya da Hanefi hukuk okulunun kurucusu Ebu Hanife bunlardandır.

Diğer yandan, Arap olmayan kültürlerin ortak varlığı da Arapça aktarılıyordu. Örneğin, özellikle bazı İranlılar ifade aracı olarak Arapça'yı benimsemişlerdi. Bu kültüre açıkça bağlılıklarını belirtecek ve esas gurur kaynaklarını orada görecek kadar Arapça'nın içindeydiler. Klasik örnek, *Bidpai Masalları*'nın İran versiyonu olan ve didaktik

Pehlevi edebiyatından doğrudan esinlenerek nedimlere ve hükümdarlara öğütlerden oluşan *Kelile ve Dimne* kitabını Arapça'ya çevirmiş olan İbn el-Mukaffa'dır. İster onun gibi yeni Müslümanlar olsun, isterse de Zerdüşt dininin yandaşı kalmış İranlılar, hepsinin arzusu Arap-İslam dünyasının yeni kültürünü önceki İran edebiyatının kazanımı üzerinde temellendirmekti. Dolayısıyla, Abbasi döneminde, Suhubi denen hareketin doğmasına katkıda bulundular. Bu durum, daha sonra, kendisi Arap kökenli olmayan ünlü el-Cahiz (ölüm tarihi 869) gibi Arap kültürü yandaşlarının şiddetli muhalefetine yol açmıştır. Yine de, 9. yüzyıl sonunda kriz aşılmıştı: İbn Kuteybe (ölüm tarihi 889), Hint-İran mirasını Arap-İslam düşünce tarzına katmıştı. Ayrıca, İbn Kuteybe, el-Cahiz'in ardından, tanımlaması daha güç bir Helenistik mirasın zenginliklerini ve Yahudi-Hıristiyan denen bir diğer akımın etkilerini de katmıştı. Ardından, İranlı İbn-Miskeveyh gibi bir ahlakçı, 11. yüzyılda, İslam'ın himayesindeki ezeli bilgeliğin içine Araplardan miras alınma bilgelikle birleştirmek istediği Yunan ve Hint-İran eski bilgeliklerini katacaktır.

Böylece, her bir temsilcisinin kendi ortak kültür mirasından çekip almaktan hoşlandığı, farklı ve zaman zaman karşıt kültürel eğilimlerin varlığı, Arapların ve Arap olmayanların kendi içinde özgün İslam dönemi Arap edebiyatının oluşumuna katılımlarını engellememiştir. Her birinin buradaki payını kesin olarak belirlemek imkânsızdır. Ama Arap olmayanların tutumu fethedilen halkların o dönemde geniş ölçüde nasıl Araplaştırıldıklarını göstermeye yeterlidir. "Arap" sıfatı, köken itibarıyla, Arap olanların etnik bir azınlık oldukları ama bir Arap kültürünü geliştirme

iradesinin imparatorluğun bütün vilayetlerinin işi olarak kaldığı bir Abbasi dünyasında korunmayı hak etmektedir.

Bu şekilde sağlamlaştırılan kültürel birlik, kurumlarına her koşulda sıkı sıkıya bağlı olan bu imparatorluğun bir ucundan diğerine uzanan, son derece benzer maddi bir örgütlenmeye de bağlıydı. Şehirlerin, büyük camilerin, görkemli sarayların, ticaret yollarının düzenlenişi hem dini buyruklara (namaz kuralları, yasanın öğretisi) göre, hem de görkemliliğe vurgun otokrat hükümdarların alışkanlıklarına, Müslümanlaşmış bir halk yaşamının geleneklerine ve İslam'ın yayıldığı aşağı yukarı bütün topraklarda ortak olan iktisadi zorunluluklara göre şekillenmişti. Steplerin egemen olduğu ve ülkelere göre değişen sulama çalışmalarının büyük tarım bölgelerinin refahı için her yerde şart olduğu, yöntemlerin bir bölgeden diğerine ve göründüğü kadarıyla Doğu'dan Batı'ya doğru aktarıldığı şehir dışının görünümü de aynıydı. Ayrıca, bir yandan Ortaçağ Avrupa'sıyla ve diğer yandan Orta Asya'yla ve Uzakdoğu'yla temas halinde bulunan bir imparatorluğun genişliği büyük ticareti teşvik ediyordu. Şehirler yalnızca işlenmiş yerel ürünlerin satıldığı zanaatkârların üretim merkezi değil, aynı zamanda en uzak metaların buluştuğu kervan konakları ve depoydular. Hem inşaatta hem de çeşitli zanaatkârların imalatında ya da tarımda kullanılan teknikler Antik dünyadan miras kalmıştı; ama genellikle büyük ölçüde yetkinleştirilmişti ve Haçlılar döneminde Batı'nın henüz tanımadığı bir düzeye erişmişti.

Böylece, kültürüyle ve maddi uygarlığıyla tanımlanan Arap-İslam dünyası sanatıyla da tanımlanıyordu. Sanat, genellikle, tam anlamıyla Arap geleneklere –ki sanat ala-

nında bir gelenek yoktu– hiçbir şey borçlu değildi, ama daha önceki sanatsal gelenekleri Araplaşmış yeni toplumun gereklerine uyarlanmıştı. Büyük cami ve sarayların anıtsal tarzları böyle doğmuş, ardından medreseler ve türbeler gelmiştir. Neredeyse yalnızca geometrik kökenli motiflere ya da çiçeklere yer veren, dini geleneğin reddettiği insan figürlü temsillerden mümkün olduğunca kaçınan, ama özellikle Arap çizgilerinden ödünç alınma dekoratif değişikliklerin başatlığını sağlayan bir süsleme doğmuştu.

Böyle bir sanat Arap-İslam olarak adlandırılmayı hak eder, çünkü Arap-İslam uygarlığının ürünü olmuştur ve bu uygarlığın rafine bir sembolü olarak İslam dünyasıyla doğrudan temas içinde bulunan nüfuslar üzerinde ileride kesin bir hayranlık uyandıracaktır. Fakat, bölgelere göre gösterdiği ve sonraki dönemlerde şiddetlenecek olan değişimler, kısıtlayıcı tanımlamayı açıklamaya yeterlidir. Bu tanıma bağlı olarak, daha ileride, bu imparatorluk sanatının yerel tezahürleri arasında, yalnızca Arapça konuşan ülkelerin sanatsal biçimleri bulunup çıkarılacaktır. Milliyetçiliklerin yükselişiyle birlikte, bunlar, bundan böyle Türk ya da İran karakterine bağlılıklarını bildiren ülkelerde paralel olarak gelişim gösteren sanatsal biçimlerden bilinçli olarak ayrılacaktır.

V. Bölüm

8. YÜZYILDAN 15. YÜZYILA ARAP BATI

I. – 11. yüzyıl ortasına kadar Arap-İslam Batı

7. yüzyılın Arap-Müslüman fatihlerinin Mağrip'in, ardından İber Yarımadası'nın neredeyse tümünün yavaş yavaş nasıl hakimi olduklarını, bu bölgelerin Arap Emevi İmparatorluğu'nun bir parçası olduğunu daha önce gördük. Abbasiler döneminin başında, İran toprakları konusunda büyük güçlükler çeken Doğu halifesi, yerli nüfusun kendi özelliğini koruduğu ve doğal koşulların az çok özerk devletler kurulmasına yardım ettiği Batı vilayetlerini denetlemekte daha da güçlük çekiyordu.

İslamileşmiş El-Endülüs vilayeti merkezi iktidarın silahlı müdahalelerine karşı en korunaklı yer durumundaydı; Abbasi Hanedanlığı'nın yükselişinden hemen sonra imparatorluktan koptu ve Emevi ailesinden hayatta kalan biri kendini orada emir olarak kabul ettirmeyi başardı. Su-

riye halifesi Hişam'ın torunu 756 yılında Cordoba şehrini ele geçirerek İspanya'da bağımsız bir hükümdar olarak davrandı ve yeni egemen ailenin kayıp Suriye'nin atmosferini nostalji hissiyle yeniden kurmaya çalışacağı bir ülkeyi Araplaştırmayı ve Doğululaştırmayı sürdürdü. İktidarını oğluna bırakmayı başardı ve böylece 11. yüzyılın başına dek sürecek, yarımadada varlığını sürdüren rakip Hıristiyan devletlerin uzun süre saygı göstereceği ve üstünlük politikasının kimi veçhelerini Afrika topraklarında da hakim kılacak bir İspanya Emevi Hanedanlığı kurmuş oldu.

Buna paralel olarak, Abbasi halifelik otoritesiyle aralarındaki doğrudan bağlar özellikle Doğu'dan kaçıp gelmiş isyancıların girişimlerinin etkisiyle Mağrip'te de gevşemişti. 761 yılında bağımsız bir harici devleti kurulmuştu ve Abdullah İbn Rüstem adlı İran kökenli bir lider, başşehri günümüz Cezayir'inin yakınlarındaki Tahart yöresi olan bir prenslik kurdu. Kısa süre sonra, İdris adlı bir Alevi, yani asıl Arap soyundan gelen biri, Mağrip'in uç bölgelerinde, bugünkü Fas yakınlarında muhalif bir emirlik örgütlemişti. 789 yılında, eski Volubilis yakınlarında yeni bir şehir inşa etti. Oğlu da bir süre sonra, küçük bir akarsuyun öte tarafında ikinci bir şehir kurdu. Bu ikisinin birleşmesinden doğan Fes şehri çok çabuk gelişti.

Daha sonraki dönemde İfrikiye –Latince *Afrika*'nın Arapça çevriyazısı– olarak adlandırılacak olan Mağrip'in doğu bölümü ise yine bağımsızlık iddiasındaki müteakip hanedanlıkların atılımına tanık oldu. Öncelikle, Mağrip'teki halifeliğin askeri seferlerine katılmış olan Horasanlı bir subayın oğlu, 800 yılında Halife Harun el-Reşit'ten Kayravan bölgesinin emirliğini, yıllık bir haraç karşılığında

vâris sıfatıyla elde etmişti. Küçük bir hanedanlık olan Aglebiler –kurucusu İbrahim İbn el-Agleb'in adından gelir– böyle kuruldu; yaklaşık bir yüzyıl boyunca egemen oldu. Aglebiler neredeyse eksiksiz bir özerklikten yararlanarak Arap-İslam dünyasını Berberilerin akınlarına karşı korudular ve hatta bazı fetihlerle sınırlarını iyice geri püskürttüler: Aglebiler -ya'yı ve Malta'yı ele geçirdi ve İtalya sahilindeki limanlara defalarca saldırdılarsa da buralara kesin olarak yerleşmeyi başaramadı.

Ardından, aynı bölgede, 9. yüzyıl sonunda Suriye'den gelen İsmaili propagandistlerin zaferi görüldü. Kutama kabilesinden Berberileri davalarına kazandıktan sonra kurdukları Fatımi Halifeliği'nin kökeni bu propagandistler olmalıdır. Bu yolla İfrikiye'de kurulan rejim, Mısır'a taşınmadan önce –dini yöneliminin ve iddialarının ne olduğunu daha önce görmüştük– Mağrip halkları üzerindeki otoritesini güçlükle de olsa kurdu. Tahart Krallığı kolayca tasfiye edildi ve Fes'te bulunan İdrisiler de Fatımi egemenliğini kabul etmek zorunda kaldılar. Gerçekte, bu egemenlik, el-Endülüs egemenlerinin akınlarına maruz kalan bir bölgede süreklilik sağlayamadı. Fakat, 10. yüzyılın ortasında bütün Mağrip'e ve hatta Sicilya'ya yayılan Fatımi İmparatorluğu İfrikiye'de hem dinsel ayrılıklardan hem de etnik farklılıklardan kaynaklanan direnişlerle sürekli karşılaştı. Özellikle ikinci halife el-Kaim, vergi sisteminin ağırlığından şikâyet eden Avras bölgesindeki Berberi kabilelerin isyanıyla karşılaştı. İsyanın lideri olan ve tarihte "eşekli adam" adıyla bilinen Ebu Yezid adlı biri 944 yılında Kayravan'ı ele geçirmeyi ve talan etmeyi başardı. Ardından, "Mehdi'nin şehri" denen el-Mehdiye'yi

abluka altına aldı. Halife el-Kaim orada öldüğünde oğlu Susa bölgesini kurtarmayı başarmış ve isyana son vermişti. Hükümranlar da 10. yüzyıl sonunda Mısır'ı ilhak etmeyi başardıklarında ülkeyi terk edip Mısır'a gitmekte tereddüt etmediler.

Bu taşınma, Fatımi halifelerinin temsilcisi olarak, görevlerini kendi soylarından gelenlere aktarma ayrıcalığını elde etmiş olan Berberi emirlerin İfrikiye'ye yerleşmesine uygundur. Halifenin hizmetinde bulunmuş Ziri adlı Berberi şefinin adından gelen ve Ziriler denen bu emirler bölgeyi yöneterek belli bir özerklik kazandılar. Fakat, onların özerkliği genellikle Mağrip'in merkezine kadar uzanmıyordu. Burada Fatımiler bir başka yerel hanedanlığı teşvik etmişlerdi. Bunlar Zirilerin kuzeni olan Hammadilerdi ve başşehirleri Bejaya bölgesindeki Banu Hammad Kalesi'ydi. Daha batıda, Mağrip'in uçları 980 yılına doğru Cordoba Halifeliği'nin nüfuz alanına doğru ilerlemişti.

Zirili emirler, Şii rejimine daima düşman olmuş Kayravanlı Maliki âlimleriyle uzlaşarak ülke içindeki konumlarını iyileştirmeye çalıştılar. Onları da davalarına kazanınca, 1046 yılında eski Fatımi efendilerinin hakimiyetini reddettiler ve onun yerine Bağdat Abbasi halifesini geçirdiler. Fatımiler 1052'ye doğru Banu Hilal'in talancı çetelerini İfrikiye'nin üzerine sürerek bu girişime karşılık verdiler. Bu çeteler o zamana dek Güney Mısır topraklarında dolaşarak çok sorun yaratmıştı. Bu ani istila Zirili emiri boyun eğmeye mecbur kıldıysa da kısa sürmüştür; çünkü Doğu'da Fatımi rejimi zayıflamaya başlamıştı. Bir dizi katliam ve talanla ifade bulan bir olayın olumsuz bilançosu ise İfrikiye'ye çıkmıştı. İstilanın bir diğer so-

nucu, yabancı unsurların İfrikiye'ye yerleştirilmesi oldu ve bu da yeni bir Araplaştırma dalgasına yol açtı. Ama, buna paralel olarak, politik yapıları dayanıksız gözüken bir ülkede kırsal yaşam ve şehir yaşamı geriliyordu. Daha sonraki dönemin bazı tarihçileri Mağrip'teki yaşamı altüst eden Bedevi kabilelerin eylemini küçümsemişlerdir. Yine de, Banu Hilal'in verdiği zararların, bu ülkede, aynı ölçüde talancı başka göçebelerin Doğu'daki talanlarından –görünüşte– daha kalıcı ekonomik etkilere neden yol açtığı sorusu sorulabilir.

II. – Arap-Müslüman İspanya'nın gelişimi

Diğer yandan, Doğu'dan gelip sığınmış Arap hükümdarı olan ilk bağımsız emirin teşvikiyle 8. yüzyılda İspanya'da kurulan devlet, Toledo'daki eski Vizigot başşehrinden uzakta, Cordoba'daki merkezindeydi ve geçmiş yerel gelenekten iyice kopmuştu. Tamamen Emevi ve Suriye geleneklerini kalıcılaştıran Doğu'nun katkıları da birbirini izledikçe, bu devletin gelişimi bu bölgede Arap-İslam egemenliğini iyice güçlendirdi. Rejim, iskânın özgünlüğüne isnat edilebilecek özelliklerin yanında, aynı dönemdeki Bağdat yönetimine de benzeyen kimi özellikler gösteriyordu. Örneğin, idari, adli ve askeri görevler birbirinden tamamen ayrılmış değildi ve, başka yerlerde son derece ender görülen bir sürece uygun olarak, aynı kişiler bir görevden diğerine geçerek bu işleri yerine getirebiliyordu. Bu olgu, kuşkusuz ki, Arap olmayanların idari görevlerden Doğu'da olduğundan çok daha uzun süre dışlanmış

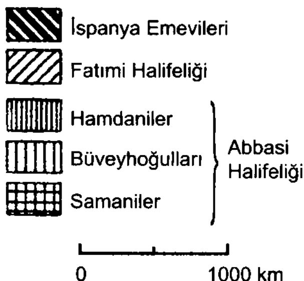
olmasına ve bu görevlerin hükümdarlık ve saray çevresindeki Araplara ayrılmış olmasına bağlıydı. Diğer yandan, yarımadanın fethine Araplarla aynı sıfatla katılmış olan Berberiler yerli halkın dışlandığı bir orduya kabul edilen yegâne kavimdi ve asker toplama işi de yerini yavaş yavaş köle kökenli paralı askerlere bırakmıştı.

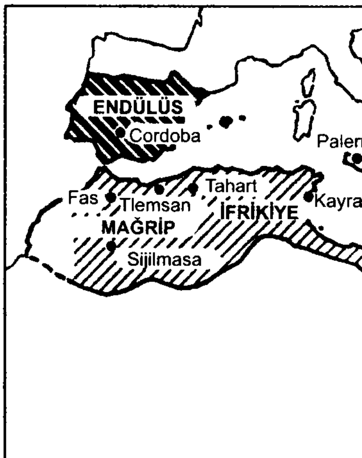
Heterojen yapısının kimi benzerlerine imparatorlukta sık rastlanan Müslüman İspanya'nın Araplaşmış nüfusunun art arda geçirdiği evrim başka yerlerden daha iyi tanımlanmıştır. Çeşitli etnik yapıların dağılımı dönemlere göre değişiklik göstermiştir. Özellikle Arap unsurun art arda ve dalgalar halinde geldiği bilinmektedir. Fetih dönemindeki ilk dalgayla birbirine düşman iki büyük kabileye mensup gruplar –Kays ve Kalb– gelmiştir. İkinci dalga, 8. yüzyıl başında, yeni vali el-Takafi'nin gelişini izledi. Sonra, 740'a doğru, Balc'ın komutasındaki Arap birlikleri geldiler. Bu askeri lider, Mağrip'teki Berberi isyancıların direnişiyle karşılaştıktan sonra İspanya'ya sığınmış ve yine bir Berberi isyanıyla mücadele halinde olan dönemin valisine yardım etmişti. Farklı kabilelere mensup olan Balc yandaşları daha önce yerleşmiş oldukları Suriye *cund*'larından [askeri çevresinden] geliyorlardı. Onlara İspanya'daki erken tarihli yerleşimlerini hatırlatan askeri bölgelerde toplanmış toprak imtiyazları verildi. Şam'dan gelen birlik Elvira'ya, Ürdün'den gelen Reiyo'ya, Filistin'den gelen Sidona'ya, Humus'tan gelen Sevilla'ya, Kinasrin'den gelen Jaen bölgesine yerleştirildi. Mısır'dan gelenler de bugünkü Güney Portekiz'de bulunan Algarve ve Murcia bölgesinde bulunan toprakları aldılar. Bu toprakların gelirlerinden yararlanıyorlardı ve savaşçı olarak da her an sefere çıkabilir

durumdaydılar. Ülkeye daha eskiden gelmiş olup kroniklerde *baladi* –"yerliler"– adıyla belirtilen Araplardan onları ayırt etmek için "Suriyeli" anlamına gelen *şami* adını almışlardı. Daha sonra I. Abdurrahman da yeni göçmenler kabul edince bunlar da diğerlerine katıldılar.

İspanya'ya yerleşmiş olan bütün bu Araplar düzlüklerdeki ve sahillerdeki en iyi toprakları kendilerine ayırdılar ve Berberileri dağlık bölgelerle yetinmek zorunda bıraktılar. Ancak, buraları kendileri işletmiyordu. Eskiden orada yaşayanların ektiği arazilerdeki gelirlerden en büyük payı kendilerine ayırırlarken, kendileri de şehirlerde yaşayıp çeşitli görevler icra ediyorlardı. Buralarda, daha fetih döneminde bölgeye gelmiş olan Berberilerle karşı karşıya gel-

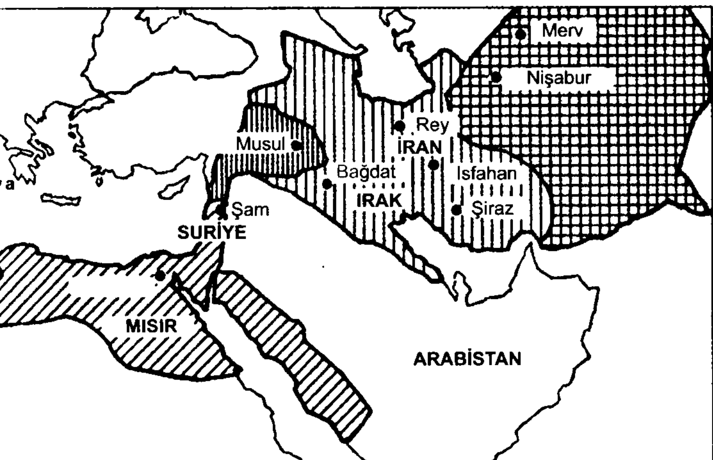
10. yüzyıl sonunda Arap-İslam dünyası.

mişlerdi. Bu Berberilerin bazıları isyanlarının bastırılmasını takiben 8. yüzyılın ortasında Mağrip'e geri döndükleri için, yerlerine aynı kökenli başkaları geçmiş ve bunlar da özellikle asker olarak hizmete alınmışlardı.

Berberiler zaman zaman yerli nüfusla da karıştılar. Aralarında Müslüman olmuş çok sayıda kişinin de bulunduğu bu yerli nüfus genellikle *müvelled* adıyla anılıyor ve bir Roma dilinde konuşmaya devam ediyorlardı. Bunlar İspanya'daki Arap-İslam toplumu içinde büyük bir nüfuz edinmişlerdi. Kimileri kolayca tanınmalarını sağlayan Arapça adlarını korumuşlardı. Kimileri Arap görünmeye çalışırken, evlilik yoluyla Arap aileleriyle bağ kuranlar da vardı. Böylece, birkaç kuşak sonra, burada ve başka yer-

lerde asıl Arapları Araplaşmış ve Müslüman olmuş yerlilerden ayırt etmek giderek güçleşecekti. Bunların yanında, nispeten önemli topluluklar oluşturan Hıristiyan ve Yahudiler de bulunuyordu. Mozarap (Arapça *mustarib*, yani "Arapça konuşmaya çalışanlar") denen bu "haraçlılar", İslam dünyasının başka bölgelerinde yaşayan kardeşleriyle aynı rejim –hem hoşgörülü hem ayrımcı bir rejim– altındaydı. Fakat, içlerinden bazılarının koşulların baskısıyla Müslüman olduğu, sonra esas dinlerine geri dönmek istedikleri vakidir. Böylelikle, döneklere karşı İslam yasasının öngördüğü sert cezalara maruz kalıyorlardı.

Cordoba'nın ilk emirleri, nüfusu bunca çeşitli bir vilayetin birliğini sağlamakta, karışıklıkları bastırmakta ve toprakları komşu Hıristiyan devletlere karşı savunmakta güçlük çektiler. Bununla birlikte, hükümdarın idari örgütlenmeyi iyileştirmeye, saray yaşamını geliştirmeye, bilginleri ve okumuşları korumaya ve, diğer yandan, Abbasilere karşı Bizanslılarla sorunlu bir ittifak kurmaya çalıştığı 9. yüzyıl ortasına doğru durum sakinleşti. Bu dönemde Müslüman İspanya Arap-İslam dünyasında yeni bir önem kazandı. Emir III. Abdülrahman 929 yılında "müminlerin emiri" olarak halife unvanını almaya karar verdiğinde bu durum teyit edildi. Bir yandan Bağdat Halifeliği'nin çöküşü, diğer yandan İfrikiye'deki Fatımilerin "hizipçi" halifeliğinin tezahürü, Cordoba emirini böyle bir karar almaya yöneltmiş olabilir.

Sünni İslam'ın yeni savunucusu, iç ve dış tehlikelere karşı Endülüs halkını coşturmaya çalıştı. Mağrip'e karşı çeşitli seferler düzenledi, burada "köprü başları" kurdu ve Fas'ın kuzeyini genel olarak Fatımi etkisinden çıkardı.

Böylece, Senegal'in altın bölgeleriyle bağ kurulmuş oldu. İçeride, Araplar, Berberiler ve din değiştirmiş –ya da değiştirmemiş– Emeviler arasındaki düşmanlıklar silinmişti. Emir, hükümdarlığının başlangıcında, Orta Endülüs'te yıllardan beri merkezi otoriteyi yenilgiye uğratan tehlikeli bir isyana son vermeyi başarmıştı ve hem saray hizmeti için hem de ordunun ihtiyaçları için genellikle Avrupa kökenli olan ve "Slav" (Arapça *Sakaliba*) denen sadık köleler getirtmişti. Yarımadaya ilk olarak 10. yüzyılda gelen bu Slavlara azat edildiklerinde yönetimde önemli görevler verilirken, Afrika'dan gelen siyah köleler yerli topluluk içinde çok daha sınırlı bir yer işgal ediyordu.

O dönemde Arap kültürü, Doğu'nun ünlü bilgin ve okuryazarlarının itkisiyle yeni bir gelişmeye tanık oldu. O döneme dek İspanya'da çok yaygın olmayan, hukuksal, teolojik ya da mistik nitelikteki doktrinler ortaya çıktı ve bu da vaktiyle tek bir okula –Malikiliğe– bağlı âlimlerle Antik felsefenin az çok izini taşıdığını düşündükleri akımlara dair kuşku besleyenler arasında bazı tepkilere yol açtı. Endülüs Arap İslam'ı, ortaya çıkan etkilere rağmen, 10. yüzyılda Doğu İslam'ına göre çok daha yekpare bir haldeydi. Cordoba Halifeliği'nin Bizans'la sürdürdüğü ve Dioscorides'in *Materia Medica*'sının özgün metni kadar değerli eski metinlerin dolaşımına imkân tanıyan ilişkiler sayesinde bilimlerde bir ilerleme görüldü. Sanat da özellikle bütün Müslüman İspanya'da yeşerdi. Cordoba'daki büyük cami ve Medine el-Zehra'daki halifelik konutu belki de bu sanatın en görkemli tanıklıkları olarak kalmıştır.

III. Abdülrahman'ın ve oğlunun parlak hükümranlıklarının ardından İspanya'daki Arap-Müslüman uygarlı-

ğında Bağdat Halifeliği'nin yaşadığına benzer bir çöküş görüldü: Hükümdarların giderek zayıflaması, iç düşmanlıklar ve silahlı mücadeleler. Sonuç, bir süre sonra Emevi Hanedanlığı'nın yetkilerinin neredeyse bütününü Doğu'daki "baş emir"lerin dengi olan "saray başkanları"na bırakmaları oldu. Bunların en ünlüsü olan İspanyolların El-Mansur'u, kendisinin de mensubu olduğu Arap aristokrasisinden gelen güçlü bir muhalefetle karşılaştı. Art arda patlak veren isyanlar 1031 yılında halifenin düşüşüne kadar vardı. El-Endülüs toprakları bir dizi prensliğe bölündü ve bu atılım Arap tahakkümünün sonu oldu. Gerçekten, Sevilla Abbasileri, Zaragoza Hudileri ve Amiriler ya da Valencia'da el-Mansur soyundan gelenler bu aidiyete bağlılıklarını belirtseler de, diğer hanedanlar, Badajoz'daki Aftasiler, Toledo'daki Dulnuniler, Malaga'daki Hammadiler, Elvira'daki Ziriler gibi Berberi ya da eski Slavdı.

Parçalanma dönemi de edebi ve sanatsal açıdan aynı ölçüde verimliydi. Hükümdarlığın her bir başşehri aktif bir odak olmuştu ve İspanyolluğa bulanmış bir Arap kültürü Arapların politik tahakkümü çöktükten sonra da bir süre varlığını sürdürdü. İlmi eserler ve bilimsel kitaplar prestijini sürdürürken, geleneksel şiirin yerine kökenlerini İspanyol topraklarından aldığı belirgin olan, bentler halindeki bir şiirin geçtiği derlemeler görülüyordu. 11. yüzyıl boyunca Hıristiyanlar adım adım güçlendi ve 1085 yılında Toledo'yu ele geçirdiler. Bu durum, Sevilla'nın Arap kralının çağırdığı murabıtların gelişiyle ancak geçici olarak geciken yeniden fethin acımasız ilerleyişinin habercisi oldu.

III. – 11. yüzyıl sonundan 16. yüzyıl başına Mağrip ve İspanya

11. yüzyıl ortasından itibaren Mağrip'in uçları Berberi bir grubun egemenliğindeydi: Zirilerin kökenini oluşturan Zenaga kabilesine mensup Lamtunalar. "Ribat insanları"nın, başka deyişle Murabıtların kökeni, bu Berberilerin Batı Sahra'da kurmuş oldukları ve tam yerini saptamaya çalışmanın boşuna olacağı bir *ribat*'tır [küçük kale]. Bunlar, Müslüman idealleri adına, önce Siyahlara karşı, sonra Mağrip'teki bazı Berberi kabilelere karşı kutsal savaş seferlerine çıkmışlar ve sonunda Mağrip'i uç bölgelerine dek işgal ederek 1062 yılında Marakeş şehrini kurmuşlardır. Onların saflarından çıkan ve Müslümanların emiri sıfatını (halifenin taşıdığı "müminlerin emiri"nin madunu) taşıyan ilk büyük hükümran, entelektüel ve ekonomik faaliyetini canlandırdığı bir Arap-İslam ocağı olan Fes şehrini ele geçirmiştir. Özellikle el-Endülüs'ün tehdit altındaki topraklarını istila etmiş ve 1086 yılında Zallaca'da Hıristiyanları yenmiş, böylece Kastilyalı VI. Alfonso'yu durdurarak İspanya'nın çeşitli Müslüman hükümranlıklarını ilhak etmiş, hükümranları tahttan indirmiş, kimilerini Mağrip'e sürmüştür. 11. yüzyılın hemen başındaki ölümü üzerine oğluna hem Avrupa'ya hem de Afrika'ya uzanan ama örgütlenmesi Hıristiyan saldırıları ve içerideki İspanyol isyanları karşısında dayanıksız geniş bir imparatorluk bıraktı. Araplaşmış ve eğitimli Endülüslüler ile onlara boyun eğdirmiş kaba Berberiler arasındaki ilişkiler gerçekten güçtü. Bu durum Endülüslülerin bütün imparatorlukta edebiyat ve din bilimleri alanında,

keza sanat ve mimaride kalıcı bir etkisi olmasını engellemedi.

1130 yılında Murabıtlar da Marakeş'te "mehdi" İbn Tumart'ın yönettiği yeni bir Berberi grubun kuşatmasına uğradılar. Berberi kökenli bu kişi Doğu'da el-Gazali gibi teolog ve mistiklerin doktrinlerini öğrenmişti. Mağrip'e geri dönüp orada İslam'ı yenilemeye girişerek tanrısal "birciliğin" gerçek doktrinini vaaz etti (yoldaşları Muvahhitlerin *–el-muvahiddun–* adı buradan gelir: "bircilik yandaşları"), Mağrip'te o zamana dek Maliki çevrelerde yayılmış olan antropomorfist teolojiyi mahkûm etti ve geleneklerde katı bir reform önerdi. Kendisinin de kısmen tanrısal bir misyon taşıdığını düşünüyor ve, geleneğe uygun olarak, hiyerarşik meclislerin yönettiği ve kendisine tamamen bağlı bir topluluk karşısında peygamber gibi davranıyordu. Öncelikle dini nitelikte olan yetkisi, ölümü üzerine, yine Berberi olan bir halefe geçti ve o da "müminlerin emiri" sıfatını alarak otoritesini sağladı ve babadan oğula geçen bir hanedanlık kurdu. 1145'ten itibaren Muravıt imparatorluğun yerini Muvahhit bir imparatorluk aldı. Daha geniş olan bu imparatorluğun birlikleri İspanya'nın içlerine kadar girdi ve ülkenin batı bölümüne boyun eğdirdi; bütün Mağrip'i, İfrikiye'ye kadar ele geçirdi, Hammadi ve Ziri hanedanlıklarını ortadan kaldırdı, Arap kabilelerin direnişini kırdı ve kimi limanlara son dönemde yerleşmiş olan Normanları püskürttü. Böylece, girişilen politika kimi iç güçlüklere rağmen başarı kazandı ve 1195 yılında Ebu Yusuf, kuzeyde bir saldırı başlatarak, Hıristiyan orduları karşısında Alarcos zaferini kazandı.

Muvahhitlerin üstünlüğü Mağrip uygarlığı tarihinde parlak bir evreye denk düştü. Mağrip uygarlığı da, Ber-

beri öğelere her zaman atfedilen önemli role rağmen, Arap-İslam uygarlığının ayrılmaz bir parçasıydı. Haraçlılar karşısında gösterilen belli bir sertliğe rağmen, o dönemde hüküm süren barış, ekonomik atılımı, şehirlerin, özellikle Marakeş ve Fes'in gelişmesini, keza dini, edebi ve entelektüel faaliyeti teşvik etti. Muvahhit hükümdarlar bazı açılardan öncellerinden daha az bağnazdılar; hekimleri, filozofları, teologları, vakanüvisleri, şairleri korudular ve Sufiliğin bunlar arasında yayılmasına izin verdiler. Mağrip'in uçlarında ve İspanya'da yaptırdıkları anıtlarda sade ve görkemli, kimi zaman biraz ağırbaşlı bir dekorun etkileri görüldü ve 12. yüzyıl sonunun Batı'daki İslam sanatına damgasını bu vurdu.

Bununla birlikte, Muvahhit rejimi çökmekte gecikmedi. Müslüman orduları 1212 yılında İspanya'da Tolosalı Las Navas'a yenildiler. İfrikiye'nin Hafsi valisi ile Tlemsan'ın Abdülvâdi valisi bir süre sonra bağımsızlık ilan ettiler. Bu durum diğer Berberilerin girişimlerinin habercisi oldu: Meriniler bir süre sonra Meknes'e, Fes'e ve sonunda Marakeş'e yerleştiler (1269). Mağrip artık üç Berberi hanedanlığın elindeydi. Bu hanedanlıklar bölgelerindeki Arap kabilelerine kolaylıkla boyun eğdirdiler ve, öncellerinin reformcu eğilimlerini miras almadan, Muvahhitlerin mirası için birbirleriyle çekiştiler. Abdülvâdileri ortadan kaldırmış olan Meriniler başlangıçta ittifak yaptıkları Hafsilerle karşı karşıya geldiler ve Tlemsan'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Mağrip, 14. yüzyılın başı boyunca yine de bir tür ekonomik ve entelektüel birliği korudu. Bu durum, birkaç on yıl süresince Avrupa karşısında önemini korumasını sağlayacaktı. Bu dönem, büyük İbn Haldun'un

dönemiydi. Onun düşünceleri, Banu Marin ve Hafsi egemenlerinin kurduğu ve entelektüel merkez olmak isteyen medreselerin nispi canlılığını kanıtlar. Bu, aynı zamanda, Banu Marin hükümranı Ebu İnan'ın yakını olan seyyah İbn Battuta'nın da (1304-1369) dönemiydi.

14. yüzyıl sonunda Banu Marin rejimi zayıflamaya başladı. Hem büyük ticaret yollarının yer değiştirmesinden ve bir otorite krizinden, hem de Granada'daki, Kastilya'daki Müslüman krallıktan ve 1415 yılında Ceuta'yı ele geçiren Portekiz kaynaklı dış saldırılardan etkilenmişti. 1471 yılında, zaten yıllardır etkisini yitirmiş olan son Banu Marin de iktidardan uzaklaştırıldı. O dönemde, dervişliğin şaşırtıcı bir hızla geliştiği Mağrip'in uçlarında hüküm süren anarşi yeni bir hanedanlığın iktidara gelişini teşvik etti. Bu kez Arap olan bu hiyerarşi, yani "Peygamber soyundan gelenler" diye bilinen Şerifi kökenli Saadiler, öncelikle Portekiz saldırılarına karşı mücadeleye giriştiler ve 1471-1515 arasında Atlantik sahilindeki belli başlı limanları ele geçirdiler.

Diğer yandan, İspanya, Muvahhitlerin çöküşünden sonra, Granada civarında Nasri Krallığı'nın örgütlenmesinin damgasını taşıyan yeni bir döneme girmişti. 13. yüzyıl başında Hıristiyanlar önce görkemli bir şekilde ilerlemişler, 1238 yılında Valencia'yı, 1236 yılında Cordoba'yı, 1245 yılında Jaen'i alarak yeniden fethettikleri bölgeleri yeni devletlerine katmışlardı. Arap kökenli olan ve Granada'ya yerleşmiş bulunan Nasri Emiri İbn el-Ahmar 1237 yılında Kastilya kralına tabi olmayı kabul etmişti. Hıristiyanların eline düşmüş bölge Müslümanları arasından kimileri Granada'ya sığınırken, diğerleri özellikle Tunus'a doğru

göç etmişlerdi. El-Endülüs'ün Araplaşmış ve Müslümanlaşmış eski nüfusunun önemli bölümü ise yerinde kalarak dinini, dilini ve yaşam tarzını korudu. Bunlar Hıristiyan topraklarında Arap-İslam uygarlığını ve sanatını sürdüren Müdeccenlerdi.

Yalnızca Nasri Krallığı, 1492 yılındaki yok oluşuna dek, bağımsız kaldı. Giderek daha fazla gelişme gösterdiğinden, her vilayetten sayısız Müslümanı arasına kabul etmiş ve bunlar da şehirlerdeki zanaatkârların, kırlık bölgelerde de çiftçilerin sayısını artırmıştı. Müslüman ve Hıristiyan orduların her yandan giriştikleri düzenli akınlara rağmen, özellikle 14. yüzyılın ikinci yarısında uzun barış dönemleri yaşadı. Tipik bir Müslüman sarayı olan ve biraz zorlama dekorasyonu, teknik ve estetik yetkinliği sayesinde yine de İslam sanatının zirvelerinden biri olan ünlü Elhamra'nın çeşitli kısımları bu dönemde ortaya çıktı. Karşılıklı saldırıların ardından, 15. yüzyılda Nasri kralının başlattığı bir saldırı sonucunda yeni bir Hıristiyan fethi başladı ve bu çabanın sonunda şehir alındı. O dönemde imzalanan anlaşma mağluplara bazı güvenceler veriyordu. Ama bu hoşgörü politikası kısa süreli oldu; çok sayıda Müslüman Hıristiyanlığa geçmeye yöneldi, isyanlar patlak verdi ve 1502 yılında eski nüfusun vaftiz olmakla Afrika'ya göç etmek dışında tercih şansı kalmamıştı. Birçoğu sürgünü tercih etti ve Granada Krallığı'nda artık "Mağripli", Müslüman kalmamıştı; yalnızca "Morisko" denen din değiştirenler vardı. Kısa süre sonra, İber Yarımadası'nın başka yerlerinde yaşayan "Müdeccenlere" karşı da benzer önlemler alındı. Arap dilinin kullanımı ve Arapça isimler yasaklandı. Bu, Araplaşmış Müslüman İspanya'nın sonu oldu. Bir

yüzyıl sonra, Hıristiyan ibadetine uyarken inançlarını da korumuş olan ve ayrı topluluklar oluşturan Moriskolar da sürüldü ve Afrika'daki Müslümanların yanına sığındı.

IV. – Batı'daki Arap mirası

Askeri, politik ve dini fethe rağmen, İspanya, burada uzun süre gelişim göstermiş olan Arap-İslam uygarlığının izini korudu. Yer adları ya da yaygın dildeki kelimeler genellikle Arapça kökenlidir. Örnek olarak, *zalmedina* –vali–, *alcalde* –yargıç– ya da *almustacen* –pazar yeri denetçisi– gibi şehirlerdeki kimi kurumları belirten terimler sayılabilir. Bu durum, özellikle hükümdar sarayları düzeyinde yaşam tarzlarının birleşmesinin sonucudur. Bu birleşme, Müslüman hükümranların genellikle haraç vermek zorunda kaldıkları Hıristiyan krallarla ilişkide olduğu bütün dönem boyunca kendini hissettiren bir durumdur. El-Endülüs'ün her yerinde pek sevilen şarkılı türkülü eğlenceler Hıristiyan çevrelerce taklit ve icra edilmişti. Bu dolayımla, Arap modaları trubadur sanatı üzerinde belli bir etkide bulunabilmişti. Buna karşılık, trubadurların "saray aşkı"nın Müslüman yazarların ileri sürdüğü fikirlerle arasında çok uzak bir bağ vardı.

Tam anlamıyla Müslüman edebiyat, Hıristiyan mistiklerinin öğrenip değer verdiği bazı Sufi metinler hariç, Hıristiyan İspanya'da gerçek hiçbir yankı bulamazdı. Ama felsefe, bilim ve popüler edebiyat alanında, ülke, 11. ve 12. yüzyıllarda Batı'da Avenpace ve Averroès adlarıyla bilinen İbn Bacce ve İbn Rüşd gibi ünlü yazarların tanıttığı bir

Arap-Müslüman mirasını benimsemişti. Batı felsefesinin, ama aynı zamanda Doğu felsefesinin de belli başlı Arapça eserleri 12. yüzyılda başpiskopos Raymond'un Toledo'da topladığı çevirmenler okulu tarafından Latince'ye çevrildi. Böylelikle, Hıristiyan teologlar İslam'ın olduğu kadar Antikçağ düşünürlerinin doktrinleriyle de tanıştılar ve bunların akıl yürütme yöntemlerini kullandılar. Arap bilim kitapları da tercüme edildi. Böylelikle, Batı dünyası Müslüman bilginlerin çalışmalarından haberdar oldu. Özellikle 13. yüzyılda, esasen Arap kültürüyle ilgilenen Kral X. Alfonso döneminde, ahlaki ya da felsefi özdeyişlerden oluşan bir edebiyat ortaya çıktı ki bunun köklerinin İslami olduğuna kuşku yoktur. Keza, Muhammed'in göğe yükselişinin popüler hikâyesi olan *Kitab el-miraç* da aynı dönemde İspanyolca'ya çevrildi. Bu durum, bu metinle Dante'nin *İlahi Komedya*'sı arasında o zamandan beri ortaya çıkarılan benzerlikleri açıklamaktadır. Fakat, Arap etkisi en belirgin şekilde belki de sanat ve mimari alanlarında kendini gösterdi. Müdeccen sanatı Müslüman sanatçıların yaptıkları Hıristiyan ya da Yahudi anıtlara damgasını vurdu (13. ve 14. yüzyılların manastırları, kiliseleri, sinagog ve sarayları). Sonraki dönemde, Katolik Krallar döneminde, bu Müdeccen üslubuyla yine karşılaşılır. O dönemde İspanya'da ortaya çıkan üsluplarla oldukça başarılı bir şekilde bağ kurmuş olan Müdeccen üslubu, İspanyol-Mağrip sanatının eski Arap dünyasının hudutları ötesinde ışıldamasını sağlamıştır.

Bu sanatsal ve kültürel yayılma, yalnızca İspanya aracılığıyla değil, aynı zamanda, Hıristiyanların geri almasından sonra adada kalmış olan –gelenek ve kültür inceliklerini

Norman krallarının övdüğü– çok sayıda Müslümanın bulunduğu Sicilya'da da görüldü. II. Ruggero'nun teşvikiyle, El-İdrisi gümüş bir düzlemyuvar yaptırdı ve o dönemde içinde yaşanılan dünyaya dair tüm bilgileri içeren büyük coğrafya eserini yazdı. Yaklaşık bir yüzyıl boyunca, Palermo sarayı her türlü eğlencede ve yönetim hizmetlerinin örgütlenmesinde Doğu tarzını benimsedi. Krallar, kendi Batılı adlarının yanında Arap sıfatlar benimsediler (örneğin, II. Ruggero için El-Mutaz billah); Müslüman mimar ve sanatçıların hizmetlerinden yararlandılar, saraylarının yapımı ve süslenmesi görevini onlara emanet ettiler; resmi atölyelerinde İslami geleneğe uygun şatafatlı cübbeler diktirdiler ve diplomaları tebaalarının kullandığı iki dilde kaleme aldırdılar. O dönemde Avrupa'ya bu kanalla hangi felsefi, bilimsel, hatta edebi eserlerin aktarıldığını bilmek tam olarak güçtür; fakat onlarca yıl boyunca merkezi Sicilya olmuş kültürel bağdaştırmacılığın önemli izler bıraktığı kesindir. Bu etkinin, 13. yüzyıl başında Müslümanların elinden her türlü politik rolü almaya girişmiş olan –bu durum Müslümanların çoğunun adayı terk edip Mağrip'e, Mısır ya da İspanya'ya gitmesine yol açtı–, ama Arap-İslam düşüncesinin ve Hıristiyan bir ülkede sapkınlık damgası yeme riskini göze alarak çevirilerini teşvik ettiği eserlerin büyük bir hayranı olan II. Friedrich döneminde de kendini hissettirmeye devam etmesi önemli bir olgudur.

Böylece, Avrupa'da bıraktığı miras içinde, Batı Arap-İslam dünyasının canlılığı kendini gösteriyordu. Bu dünyanın geleneksel kültürü derinden Araplaşmış Berberi Mağrip'te de sürmekteydi. Arapların tarihinin bir bölümü yine de bu olaylarla sınırlanamaz. Siyah Afrika'da en ateşli

savunucuları yine bu Berberiler olan bir Arap İslam'ının ve kültürünün gelişimiyle bu tarih yazılmaya devam etmektedir: Berberiler özellikle Mağrip'in güneyinde faaliyet göstermektedir; Çad bölgesi 11. yüzyılda Mısır'dan gelen Araplar tarafından İslamlaştırılmıştı; Sudanlılar ise daha geç dönemde Berberilerin askeri seferlerinin hedefi olmuşlardı. Bu türden çeşitli çabalar sonucu, bir süre sonra Tombuktu'da ve Nijer kıyılarında entelektüel odaklar belirdi. Buralarda, Mağripli bilginlerin idaresinde, özellikle din bilimleriyle ilgili Arapça eserler inceleniyordu. Bunların etkisi Arapların çok sınırlı bir rol oynadığı bölgelerde kendini gösterirken, Afrika'nın doğu sahiline Müslüman tacirlerin girmesi farklı nitelikte bir İslamlaşmayla ifade buldu. Bu İslamlaşma özellikle yerel ve yeterince Araplaşmamış toplulukların doğuşuna varıyordu. Bu topluluklar, Hint Okyanusu'nun öte tarafında, ticaret ilişkilerinin benzer şekilde var ettiği başka topluluklara denk düşüyordu. Ama Endonezya ve Uzakdoğu'daki bu devletler her türlü gerçek Araplaştırmaya karşıydılar.

VI. Bölüm

DOĞU'DA ARAPLAR, TÜRKLER VE MOĞOLLAR

I. – Selçuklular ve Selçuklu sonrası

11. yüzyıl Müslüman Batı'sında Berberiler giderek büyüyen bir politik rolle yetinirken ve Arapça'ya bağlılıklarını sürekli vurgularken, Doğu'da Araplar, aynı dönemden itibaren, bir dizi politik ve etnik altüst oluşla karşılaştılar: Giderek sayıları artan ve imparatorluğun bu bölgelerdeki eski dengesini tehlikeye atan Türk ve Moğol unsurlar bunlara eklenmişti.

Bu dönüşümün ilk evresi önce Maveraünnehir'de, ardından Horasan'da Oğuz kabilesinden Türk çetelerin ortaya çıkışına denk düşer. Selçuk oymağının yönettiği bu çeteler, Çin'de meydana gelen olayların sonucu olarak, Orta Asya'dan püskürtülmüş gözüküyordu. 1000 yılına doğru, Selçukluların, kısa süre önce Horasan'a yerleşmiş bulunan ve Selçukluların Müslüman topraklarda ilerleyişine karşı koymak isteyen Gaznelilerle karşı karşıya geldiğini

görmüştük: Kaba donanımlı Gazne ordusu, hafiflikleri ve hareketlilikleriyle korkutucu bir düşman olan yeni istilacılara karşı koyamadı. 1030 ile 1050 arasında, Selçuklular, Doğu İran'daki çeşitli şehirleri ele geçirdiler. Ardından, Batı İran'ı da ele geçirerek, burada Büveyhoğullarıyla karşı karşıya geldiler. 1055 yılında Tuğrul Bey Bağdat'a girdi ve orada halifeden "sultan" unvanını aldı. Tuğrul Bey, halife ya da veziri tarafından buna yetkili kılınmış olsun olmasın, bütün halifelik yetkilerini üstlenerek devlet örgütlenmesinin başına geçti. Amacı, bu devleti yıkmak değil, eski önderinin temsilî yetkisini tanımaya devam ederek onu ilhak etmekti. Aynı zamanda, halifeyi sapkınların, özellikle de Şii imam olan Büveyhoğulları emirinin nüfuzundan kurtarmaya, Suriye ve Mısır'da egemen olan İsmaili Fatımi rejimiyle mücadele etmeye, Mekke'ye giden hac yolunu herkese açmaya geldiğini ilan ederek nüfuzunu haklı gösteriyordu. Dolayısıyla, kendini Sünniliğin ve Abbasi halifesinin savunucusu bir Müslüman olarak gösteriyordu.

Başta Tuğrul Bey, ardından yeğeni Alpaslan ve onun oğlu Melik Şah olmak üzere, Selçuklu sultanlarının kurduğu rejim, Türklerin silahlı güçlerine dayanan ve –İslam dünyasında bir yenilik olan– bizzat Türk liderlerin yönettiği askeri bir rejimdi. Eskiden, Abbasi halifeleri döneminde olduğu gibi paralı olmayan askerler yeni bir nüfus unsuru oluşturdular ve en azından başlangıçta diğer nüfusla hiç karışmamaya çalıştılar. Doğrudan bağlı oldukları sultanlar, etraflarına genellikle İranlı olan becerikli idarecileri topladılar. Bunlar, örneğin ünlü Nizamülmülk gibi, önceki gelenekleri sürdürürken, toprak statüsü kurallarını yeni rejimin gereklerine uydurdular ve, böylece, Türk askeri li-

derlerinin kendilerine bırakılan mülkler yoluyla gelir elde ettiği bir tür feodalizm yarattılar.

Selçukluların askeri başarıları bu yeni koşullarda cereyan eder. Suriye'yi alırlar, Türkmen çetelerin zaten sızmaya başladığı Küçük Asya'yı istila edip fethederler. Ancak, kültürel eserlerini de dikkate almak gerekir. Vezirleri, din adamlarının ve yeni devletin idarecilerinin yetiştirilmesine önem verdiklerinden, *medrese* denen resmi okullar kurdular. Burada, özellikle bu kurumlara tahsis edilmiş olan ve öğrencilerin bakımını da sağlayan gelirler sayesinde öğretmenlere maaş verilmektedir. Selçuklular ve yardımcıları, Arapça olarak verilen dini eğitimin sürmesini sağlarken, İslam doktrininin yönüne de müdahale ettiler ve bu yeni medreselere genellikle Şafi hukuk okuluna mensup ve Eş'ariyye din okulunu benimsemiş öğretmenler atadılar. Böylece, halifelerin desteklediğinden biraz farklı bir teolojik doktrinin yayılmasını teşvik ettiler. Bu durum, sultanların zaman zaman geldiği ama sürekli ikamet etmediği –çünkü İsfahan'ı başkent seçmişlerdi– Bağdat şehrinde kimi zaman şiddetli olaylara neden oldu. Bu görüş ayrılıkları, Selçuklu medreselerinin, öncelikle Arapça öğretmenin yanı sıra, Sünni inancını aşılama organları olmasını engellemedi. Bu nedenle, çeşitli Şii biçimleri altındaki heretikliğe karşı mücadelede önemli bir rol oynadılar.

Selçuklular Anadolu'da selefiyle karşılaştırılabilir bir eseri sürdürdü. Türk unsurların da yavaş yavaş eklendiği yerli nüfus Müslümanlaşıyor ve İran ile Arap nüfuzunun etkileri varlığını sürdürürken Türkçe dilini benimsiyorlardı. Büyük şehirlerde ve özellikle Konya'da kurulan medreseler, doktrin bilimlerini ele almakta kullanılan tek

dilde, yani Arapça sürdürülen bir hukuk ve din eğitimini yayıyordu. O dönemde dikilen anıtları bugün bile süsleyen yazıtlar da Arapça'ydı; Küçük Asya'nın fethi Arapça'nın Türk dili üzerindeki inkâr edilemez nüfuzuyla ifade buluyordu. Türk dili, uygarlık dili düzeyine çıkabilmek için, Müslüman düşünürlerin bilgin dilinden çok şey ödünç almak zorunda kalmıştı. Arapça'nın etkisi İran ülkelerinden çok Anadolu'da kendini hissettiriyordu. İran'da din bilimleri dışındaki bütün alanlar yavaş yavaş Arapça'nın etkisinden çıkmaktaydı: Büyük Gazali'nin (1111'de Tus şehrinde ölür) eserleri gibi önemli eserlerin Arapça kaleme alınması, İslam dünyasının doğusunda Farsça'nın aktif bir şekilde yeniden doğuşunu ve bundan böyle epik şiir ve dindışı düzyazıda kullanılmasını engellemedi. Dil alanındaki bu değişimlerin yankısı, eski ailelerden gelen idareci ve din adamlarının geleneksel çevreleriyle pek az temas noktası olan ve bu kesimlerin hizmetlerinden mümkün olduğunca yararlanmakla yetinen kısmen Araplaşmış askeri bir aristokrasinin yaşadığı ve Arapça konuşulan bölgelere kadar uzandı.

Selçuklu sultanlarının kurmayı başardıkları geniş, heterojen ve doğru dürüst merkezileşmemiş imparatorluk çok geçmeden parçalandı. 1092 yılında Melik Şah'ın ölümünden sonra bağımsız beylikler kuruldu. Bunların bazıları Melik Şah'ın oğullarının ya da akrabalarının elindeydi. Örneğin, Irak –Batı İran'la birlikte– Berkyaruk'un elindeyken, Suriye Melik Şah'ın bir kardeşindeydi. Bir süre sonra onun yerine Halep ve Şam'da kendi oğulları ve başka yerel hükümranlar geçti. Bütün topraklar isyanların ve şiddetli iktidar mücadelelerinin merkezi olmuştu. Ar-

tukluların eline geçmiş Yukarı Mezopotamya gibi bölgeler savaşlara teslim olmuştu. Başarı kazanan küçük hanedanlar iktidarlarını güç üzerinde kuruyorlar ve Selçuklu sultanlarının buyruğu altındakilerin onlardan beklentilerine her zaman uymuyorlardı. Anarşi Anadolu'da doruğa çıktı. Ardından, Selçuklu ailesinin bir kolunun gücünün yükseldiği görüldü: Rum denen Selçuklulardı bunlar. Irak ile Suriye-Mısır'ın bütünü ise biraz farklı yollar izlemişti.

Irak'ta sultanların iktidarı çökerken, ülkeyi yeniden örgütlemeye çalışan, ama özellikle hem İslami hem de Arap bir kültürel mirası canlandırmak isteyen halifelerin geleneksel politikası sayesinde Abbasi iktidarı geçici olarak canlandı. 1180-1225 arasında hüküm sürmüş ünlü hükümran El-Nasır, az çok hayali de olsa otoritesinin kabul gördüğü toprakların ahlaki birliğini yeniden sağlamaya çalıştı. Bu çabalar, başlangıçta ardılları tarafından da desteklendiyse de, 1260 yılında Moğol istilasıyla boşa çıktı.

Buna karşılık, Suriye sayısız iç rekabetin yaşandığı bir alandı. Bu çatışmalar Avrupalı haçlıların müdahaleleriyle elbette şiddetlenmişti, ama ülkenin "Arap" nüfusunun, genellikle Müslüman olan ama her zaman Arap olmayan askeri liderler arasında bir koz durumuna indirgenmesinden bu yana ülkede derin bir kargaşa hüküm sürüyordu. Türkmen talanlarının ve yeni istilacıların ülkeyi paylaşmalarının öngörülemeyen sonucu olarak, 1099 yılında Kudüs Franklar tarafından işgal edilmiş ve Urfa kontluğunu, Antakya prensliğini ve Tripoli krallığını kurduktan sonra, daha kuzeyde kurdukları yeni bir krallığın başşehri yapılmıştı. Böylece, dört Frank devletinin doğduğu topraklarda Müslüman tepkisi yavaş yavaş kendini göstermişti. Suriye

ve Yukarı Mezopotamya'daki beyliklerin Türk hakimleri, gerçekten de, kişisel ihtirasları yüzünden derin bölünmeler yaşamışlardı; ve birçok düzlemde bölünmüş olan, İsmaili yanlılarının güçlü kalelerden oluşan bir ağ yerleştirmeyi başardığı bir ülkede hüküm sürüyorlardı. Selçuklu soyundan gelen sultanlar bunların arasında giderek yok oluyorlar ve yerlerini çevrelerindeki Türk subaylar alıyordu. Melik Şah'ın eski bir valisinin oğlu olan Zengi çeşitli olayların ardından Musul ve Halep'i ele geçirirken, Büveyhoğullarından emirler de Şam'da hüküm sürüyorlardı. "Kutsal savaş"ın ilk savunucusu kabul edilen Zengi 1144 yılında Urfa şehrini ele geçirmeyi başardı ve böylece Frank devletlerinden birini ortadan kaldırdı. Ama Şam şehrinde otorite kurma gayreti başarısız kaldı. Suriye'nin birleştirilmesini tamamlama görevi oğlu ve ardılı Nureddin'e düşecektir. 1146-1174 arasında hüküm sürecek olan Nureddin 1154 yılında Şam'ı işgal edecek, aynı zamanda hem Arap hem de İslami bir ideolojiye dayalı geniş bir "karşı-haçlı" harekatı gerçekleştirecektir.

Nureddin Orta Suriye'deki Apamea (Efemiyye) şehrini ele geçirmeyi başarır. Ayrıca, sapkınlarla şiddetle mücadele ederek, sofuları koruyarak ve doğru doktrini yaymakla görevli medreselerin sayısını çoğaltarak Müslüman kamuoyunu seferber etmiştir. Dinsel bilimlerin canlandırılmasına Arap kültürünün canlanması da eşlik etmişti. Başıboş askerlerin suiistimallerine karşı tebaanın savunulmasını öngörerek, katı bir adaleti hakim kıldığı Suriye çevrelerinde iyi gözle bakılan biri olmuştu. Politikasının temel fikri, Sünniliğin belli başlı eğilimlerinin temsilcilerini İslam'ı savunmak için birleşmeye davet etmesiydi ve kendisi de

hedef olarak "kutsal savaş" ilkelerine göre Franklara karşı savaşmayı benimsedi; özellikle de âlimlerin önemini yücelttiği Kudüs'ün fethini hedeflemişse de, burayı geri almanın tatminini yaşayamamıştır.

Aynı dönemde, uzun süre boyunca rafine bir Arap-İslam uygarlığının koruyucusu olarak kendini gösteren Fatımilerin Mısır'da kurmuş oldukları heterodoks Arap rejimi iç kargaşalarla zayıflamaya devam ediyordu: Halifeler bütün otoritelerini yitirmişlerdi ve birbirini izleyen vezirler, halifelik muhafız birliğini karşı karşıya getiren anlaşmazlıklarla mücadele etmekte güçlük çekiyorlardı. Sonunda, 1161 yılında yeni Kudüs kralı bir Mısır seferine girişmeyi uygun buldu. Bu durum, Fatımi vezirlerinden birinin yardım talep ettiği Nureddin için Mısır'a müdahale vesilesi oldu ve Şirkuh adlı bir Kürt görevliyi, yanına yeğeni Selahaddin'i de katarak gönderdi. 1169 yılında Şirkuh kendisini halifeye vezir kabul ettirdi. Kısa süre sonra, Selahaddin –Batılı tarihçiler tarafından daha ziyade Saladin adıyla bilinmektedir– ölen amcasının yerine geçti; Siyah muhafızların kökünü kazıdı, Ermeni askerleri ortadan kaldırdı ve yalnızca Türk paralı askerleri korudu. Onlar sayesinde Frankları sızdıkları Dimyat'tan attı. Tek hakim olunca, Eylül 1171'de Fatımi rejimine son verdi ve yalnızca Nureddin'in ve Bağdat'taki Abbasi halifesinin hakimiyetini kabul etti. Bu, Selahaddin için büyük bir başarıydı, ama aynı zamanda yeni halifelik unvanları talep eden Nureddin için de başarıydı. Frank devletlerine karşı mücadelede bir aşama geride bırakılmıştı. Bunlar artık karşılarında Suriye ile Mısır'daki birleşik Müslüman devletleri bulacaktı.

1174 yılında Nureddin'in yerini alan Selahaddin eski efendisinin dinsel, kültürel ve askeri politikasını sürdürdü. O da "kutsal savaş" ruhunu yücelterek gelenekselci Arap çevrelerine bel bağladı ve 1187 yılında Kudüs şehrini, Frankların işgal ettiği toprakların neredeyse tümüyle birlikte geri almayı başardı. "Karşı-haçlı" seferi tamamen geçici biçimde de olsa başarı kazanıyordu, çünkü Franklar direnmeye devam ettiler ve ancak 13. yüzyıl sonunda Suriye'den kesin olarak atıldılar. Ancak, Selahaddin'in kurduğu ve Eyyubiler (babası Eyüb'ün adından gelmektedir) diye anılan hanedanlık Mısır ve Suriye'de egemenlik kurmuştu. Bu hanedanlığın üyeleri, az çok dağınık da olsa, burada 1250-1260 yıllarına kadar egemen oldular. Bu hanedanlık Arap değildi, çünkü Selahaddin Kürt kökenliydi ve esasen yabancı olan ordusunda Kürt ve Türk birlikler bulunuyordu. Yerleştiği ülkenin davasını benimsemişti, Ortadoğu'nun Arap-Müslüman halklarının yazgısını başarıyla elinde tutuyordu; Franklara karşı onların haklarını savunuyor ve İslam doktrininin öğrenilmesini teşvik ediyor, bir yandan da Selçuklu sultanlarının desteklemiş olduğu Şafilik yönünde hukuksal bir eğilim göstermeye devam ediyordu. Selahaddin'in halefleri Franklar karşısında ondan daha az saldırgan bir politika uygulayarak 1229 yılında Kudüs'ü geri vermeyi kabul ettiler. Ekonomik durumu iyileştirmeye ve Avrupalı tacirlerle ticari ilişkileri kolaylaştırmaya özel bir çaba sarf ettiler. Suriye'de ve Mısır'da, Eyyubi dönemi, büyük bir refahın şehirci inşa faaliyetiyle ve yalnızca Arapça ifade edilen edebi ve entelektüel yaşam kıvılcımıyla ifade bulan bir dönem oldu. Haçlıların girişimlerine tepkinin sonucu, Doğu'da halkla-

rın hem Araplık hem de İslam geleneğine bağlılığını güçlendirmek olmuştu.

II. – Moğollar ve Memlûkler

Sonuçları Frank işgalinden daha kalıcı olan diğer yabancı istilalar da İslam dünyasının doğusunda kendini hissettiriyor ve "Araplaşmama" sürecini güçlendiriyorlardı. 1258 yılında Bağdat şehri Moğol akıncılar tarafından yağmalanmıştı. Moğollar, Cengiz Han döneminde, 1211-1222 arasında Çin'i, ardından da Maveraünnehir ile İran'ı istila ettikten sonra, 13. yüzyıl başında İran'a sızmaya başlamışlardı. Liderleri ve büyük hanları Mengü Temür'ün kardeşi Hülagû fetih hareketini batıya doğru sürdürdü. Irak'ı, ardından Suriye'yi istila etti. Halep ve Şam da, 1260 yılında, Bağdat'ın yazgısını paylaştılar; fakat ülkeye girmesini engelleyen ve yeni bir yönetici sınıfın iktidarı ele geçirmesini sağlayan güçlü bir askeri tepkinin etkisi altında Mısır kapılarında durmak zorunda kaldı.

Moğol istilası, eşlik eden yıkımlarla ve ilk zaferlerinin İslam'ın gücüne verdiği zararla birlikte Doğu dünyasını önemli ölçüde karıştırdı. Moğollar Müslüman olmamıştı; şaman kökenliydiler ve din konusunda hoşgörülü davranıyorlardı. Bu durum, İslam'a rakip olarak, Nasturi Hıristiyanlığının ve Budizmin onlar arasında yandaş bulmasını sağlamıştı. Diğer yandan, Hülagû Bağdat'taki Abbasi halifesini öldürttüğünden, Moğollar imparatorluğa Selçuklular gibi koruyucu olarak değil, fetihçi düşman olarak giriyorlardı. Aynı Moğollar oldukça kısa süre

içerisinde Müslüman oldular ve kısmen talan ettikleri bu dünyaya dahil olarak İlhanlılar adı altında yeni bir Müslüman hanedanlık kurdular. Ne ki, Moğol istilası, zaten çok tehlike altında olan Arap-İslam dünyasının kültürel ve dini birliğini kesin olarak parçalamada etkili olmuştu. Üç kültürel alan, kendi aralarında kimi bağları koruyarak birbirlerinden ayrılmışlardı: Bir İran alanı (konumuz dışında kalan Hint alanına doğru uzanır), bir Türk alanı (Osmanlı fetihleri bu alana vaktiyle Araplaşmış kalabalık bir nüfusu dönem dönem katmıştır) ve kelimenin gerçek anlamıyla Arap bir alan. Bu sonuncu alan, nüfusun bütün olarak *Arapça konuşmaya* ve dindışı ya da dini her edebi ifadesinde Arapça'yı kullanmaya devam ettiği bölgelerle sınırlanmıştı. Diğer alanlarda, Arapça, dinsel edebiyatın önemli bir bölümüne aracılık etmeye devam ederken, tek tek ortaya çıkmasına katkıda bulunduğu ve sınırları imparatorlukların ya da yeni devletlerin hudutlarıyla çakışmayan yeni çevrelere özgü diller karşısında silindi.

Örneğin, Moğollar, 1250 yılından beri iktidarı ellerinde tutan Memlûkler tarafından Mısır hudutlarında durdurulduklarında, bu şekilde oluşan hudut çizgisini sonradan asla aşamadılar. Bu nedenle, Arapça konuşulan Irak, Arapların değil, önce İlhanlıların, sonra da 1375'ten itibaren Celayirîlerin tahakkümü altında kaldı. 1401 yılında Bağdat'ı talan eden yeni istilacı Timurlenk'in ardından, ülke bir yüzyıl boyunca politik bir anarşi ve ekonomik bir çöküş dönemi yaşadı. Bu süre boyunca Moğollar ve Türkmenler burayı ele geçirmek için mücadele ettiler ve ancak 1468 yılında Türkmenler arasından çıkan Akkoyunlular Irak'a sağlam bir şekilde yerleşmeyi başardılarsa da 1508

yılında Safeviler tarafından buradan çıkartıldılar. Bütün bu süre boyunca Irak fiilen İran'a bağlandı, bir yandan da Araplıkla sıkı kültürel bağlarını korudu.

Daha batıdaki Memlûk devleti ise Türk kölelerin ellerindeydi. IX. Louis'nin Haçlı saldırılarına direnebilmek için Eyyubi hükümranı El-Salih onları orduya aldığından beri Mısır'da silahlı gücü bunlar ellerinde tutuyordu. Bu "köleler" kendi aralarından bir lider seçerek iktidarı ele geçirdiklerinde, katı bir askeri örgütlenmeye dayalı, ülkenin son derece Araplaşmış nüfusuna hiçbir yönetici sorumluluk bırakmayan orijinal bir rejim kuruldu. Böyle bir yönetim sistemi kendini kabul ettirmekte güçlük çektiyse de, bir süre sonra Moğollar üzerinde kazanılan başarılarla hızla prestij kazandı ve Suriye'ye doğru genişlemesini sağladı. Gerçek çaptaki ilk Memlûk sultanı olan Baybars, 1261 yılında Kahire'de Abbasi ailesinin bir üyesini kabul etme akıllılığını gösterdi. Halife olarak kabul ettirdiği bu kişinin –hayali de olsa– otoritesi, sultanların fiilen uyguladığı iktidarı meşrulaştırmaya yetiyordu. Mısır artık yalnızca Arap dünyasının değil, belli ölçülerde İslam dünyasının da merkezi oluyordu. Keza Memlûk sultanları da denetimini ele geçirmiş oldukları Arabistan'ın kutsal şehirlerini korumaya özen gösterdiler.

Moğolları iki kez geri püskürtmüş olan Memlûkler, daha sonra, Suriye-Filistin kıyısındaki Frankları da ortadan kaldırdılar ve 1291 yılında Akka'yı ele geçirdiler. Böylece, 1269 yılında İsmailileri̇n boyun eğmesini sağlayarak, ikili krallıklarında Sünniliğin zaferini güvenceye aldılar. 1517'deki Osmanlı fethine kadar buradaki iktidarları korunacaktır. Bütün bu dönem boyunca art arda

gelen hükümranlar köle kökenliydi ve Memlûk aristokrasisi yeni köleler satın alarak sürekli yenileniyor, en yüksek mevkiler bunlara ayrılıyordu. Memlûklerin soyundan gelenler ise sistematik olarak aşağı görevlere indiriliyordu. 1250-1390 arasında, Bahri denen ("ırmak" ya da *bahr* kelimesinden gelir, çünkü başlangıçta Nil'deki bir adada karargâh kurmuşlardı) Memlûkler, her zaman uymasalar da, babadan oğula aktarılan bir sistemi ilke olarak benimsemişlerdi. Burci denen, "kale" ya da *burç*'ta karargâh kuran ikinci dönem (1389-1517) Memlûkler bu uygulamayı kesin olarak terk ettiler. Dolayısıyla, iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca, genellikle Kıpçak, sonra da Çerkez kökenli yabancılar en yüksek mevkilere geldiler ve kimi zaman keyfi bir şekilde yönetip en sert ve kanlı mücadelelere giriştiler. Bütün askeri liderler gibi, onlar da yerel kökenli ve geleneksel eğitimli Arap idarecilere başvurdular; ama toplumsal yaşamda askeri kast ile nüfusun geri kalanı arasındaki ayrım daima titizlikle korundu. "Kılıç insanları", kâtipleri, hukukçu ya da yüksek memurları kapsayan "kalem insanları"yla görülmemiş bir şekilde karşı karşıya geldiler; tacirler ve esnaf ise aşağı bir toplumsal tabaka oluşturuyordu ve büyük tüccar sınıfı bu değişik ortamda gelişim gösteriyordu.

Memlûk rejimi, kendisi için bir servet kaynağı olan ve yolları Mısır'dan geçen uluslararası ticareti teşvik etti. İlk dönemlerin refahı çok sayıda yapıyla ifade buldu: camiler, medreseler, hastaneler, türbeler ya da mozoleler Kahire'nin eski şehrini süsledi. Fakat, kaynağı belirsiz ekonomik güçlükler ortaya çıkmakta gecikmedi. Askeri aristokrasinin şatafatlı zevkleri, aşırı vergiler ve elkoymalar

genellikle eleştirilse de olaylar daha karmaşık gözükebilir. 1400 yılında Şam ve Suriye'yi talan eden Timurlenk'in istilasının mali ve ekonomik bakımdan önemli sonuçları oldu ve bunlara bir dizi kıtlık ve salgın da eklendi. Sultanların bazı ürünleri ve bazı ticaretleri tekelleştirme yönündeki girişimleri durumu iyice kötüleştirdi ve 1498 yılında Hint yolunun keşfi, uluslararası ticaretin terk ettiği Mısır'ın ekonomik çöküşünü hızlandırdı. Edebiyatta kayda değer eserler görülmese de entelektüel yaşam yine de ölmemişti. Bilginin bütün veçhelerini ele alan anıtsal ansiklopediler, kitabi bilginin zirvede olduğu ve Batı'daki İbn Haldun'un çağdaşı olan Suriyeli teolog İbn Teymiye gibi özgün bazı düşünürlerin kendini gösterdiği bu dönemde hazırlanmıştır.

Bu şekilde kurulan denge 1517 yılında Suriye ile Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethiyle kesin bir şekilde değişecektir ve halifelik kurumu olmasa da Abbasi Halifeliği kesin olarak yok olacaktır. Sultan I. Selim'in bu İslami mirası edinmek istediği gelenek, geç dönemli ve bu nedenle pek güvenilir olmayan bu gelenek dört yüzyıl boyunca Arap Doğu'nun artık Osmanlı Türk devletinin tahakkümü altında yaşamasını engellemedi. Bu Osmanlı devleti karşısında da Memlûk devleti Arap davasının savunucusu oldu.

Bu yabancı tahakkümü yüzyılın sonunda Müslüman Batı'nın büyük bölümünü kapsadı. Burada bulunan Hafsiler, Cezayir'e yerleşmiş bulunan Türk korsanların ve Charles Quint'in saldırılarına direnemediklerinden, 1574 yılında Orta ve Doğu Mağrip'i Osmanlı denetimine bıraktılar. Yalnızca Fas bağımsızlığını koruyarak Arapçılığa bağ-

lılığını belirten ulusal bir özgünlüğü özellikle politik ve sanatsal alanlarda savundu. Türklerin otoritesine tabi olmuş Arap bölgeleri ise hem ekonomik hem entelektüel alanda bir durgunluk yaşıyordu ve bu durumdan ancak 19. yüzyılda çıkacaklardır. O dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'yla imzalanan "Kapitülasyonlar" sayesinde daha önce yabancı Hıristiyanların sahip olmadığı avantajları Batılıların elde etmesiyle birlikte Avrupa'nın giderek artan ticari etkilerine maruz kalmışlardı. Belirgin yoksulluklarına, modern dünyanın şafağına kadar sürecek olan entelektüel bir uyuşukluk da eşlik ediyordu.

VII. Bölüm

19. VE 20. YÜZYILLARDA ARAP DÜNYASINDA RÖNESANS

18. yüzyıl sonunda, Arap dünyası, İslam dünyasında Arapça'nın konuşulduğu topraklara indirgendi. Türk, İran ve diğer dünyalarla komşu bu dünya Irak'tan Fas'a uzanıyor ve Irak'ı, Yukarı Mezopotamya'yı, terimin Ortaçağ'daki anlamıyla Suriye'yi, Arabistan'ı, Mısır'ı, Tripoli'yi, Tunus'u, Cezayir naipliğini, Fas'ı kapsıyordu. Bütün bu topraklar içinde, hatırlayalım, yalnızca Fas devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları dışındaydı. Diğerleri ise, doğrudan ya da dolaylı olarak bağımlıydı. Cezayir dayısı, Tunus beyi ve Libya valisi, kuşkusuz ki, nispi bir özerklikten yararlanıyordu, ama mensup oldukları Türk aristokrasisinin yardımıyla yönetiyorlardı. Mısır'da Memlûklerin soyundan gelenler şimdi İstanbul'daki sultana tabiydiler. Suriye ve Irak imparatorluğun vilayetleriydi ve 17. yüzyılda Güney Lübnan'da Dürzi emir Fahreddin'in isyanı gibi çeşitli yerel isyanlar baş gösterdikçe merkezi iktidara daha sıkı bağlanıyorlardı. Arabistan'da ise, tersine, ülke-

nin kapsadığı çeşitli beyliklerin başında bulunan hanedanlar belli bir bağımsızlıktan yararlanıyorlardı. En başta da, 13. yüzyıldan beri iktidarlarını babadan oğula aktaran Mekke Şerifleri ve Hanefi esinli Osmanlı rejimine az çok açık bir muhalefet sergileyerek 18. yüzyılın ortasında Vahabi doktrinini benimsemiş olan El-Suud geliyordu. Yavaş yavaş El-Suudlar sultanın otoritesine bile itiraz etmeye ve Irak'a, ardından da, Medine ve Mekke'yi işgal ettikten sonra, 1811 yılında işgal ettikleri Suriye'ye karşı seferlere girişmeye kadar vardılar.

Entelektüel yaşamın yaklaşık üç yüzyıldan beri eski öğretileri yorumlamaktan öteye geçemediği bu Arap dünyasında, edebi dili kullanabilen okuryazar seçkinler çok az sayıdaydı. Halkın konuştuğu dil bir uçtan diğerine değişiyordu. Ancak, orada burada Araplaşmamış gruplar varlıklarını sürdürüyordu. Örneğin, Berberiler özellikle Fas ve Cezayir'de kalabalıktı. Buna karşılık, Müslüman olmayan topluluklar, Yahudiler ve özellikle Hıristiyanlar (bunlar Doğu'daki çeşitli "mezheplere" mensuptular; bazıları ise ya Maruniler gibi çok eski zamanlardan beri ya da çok yakın bir dönemde Roma'ya bağlanmışlardı), gündelik dil ve kültür dili olarak Arapça'yı kullanan Doğu ülkelerinde bulunuyorlardı.

Ortaçağ tekniklerinin genellikle gelişim göstermediği bu uyuşuk Arap dünyası için 19. yüzyıl bir uyanış ve bir değişim çağı oldu. Bonaparte'ın Mısır seferi bu açıdan kuşkusuz ki önemli bir olay olmuştur: Mısır'ı tamamen farklı düşünce ve eylem biçimleriyle keskin bir temasa sokmuştur. Fakat, Avrupa etkisi Osmanlı devleti aracılığıyla da kendini hissettirdi. O dönemde Tanzimat adı verilen ve

kısmen Avrupa örneğinden esinlenerek Arap vilayetlerini de etkileyen bir dizi reforma girişilmişti. Ortadoğu'ya Avrupa teknikleri karayolları, demiryolları ve Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasıyla girdi. Yine o dönemde, Katolik ve Protestan misyonerler, özellikle de Lübnan ve Suriye'de okullar ve yüksek öğretim kurulları (1875 yılında Beyrut'ta Saint-Joseph Üniversitesi, 1866'da açılacak ve müstakbel Amerikan Üniversitesi olacak Suriye Protestan Koleji) ve Arapça kitapların yaygınlaşmasına katkıda bulunan matbaalar açan Fransız Cizvitleri ve Amerikan Presbiteryenleri aracılığıyla yabancı kültürün girişi de yaygınlaştı. Avrupalıların askeri müdahaleleri de 19. yüzyılda görülür. Fransa, Mısır seferinden sonra, 1830 yılında Cezayir'i fethetti ve 1881 yılında Tunus'a protektorasını dayattı. Büyük Britanya ise 1882 yılında Mısır'ı askeri olarak işgal ediyordu. 20. yüzyıl başında Fransa nüfuzunu Fas'a (1912), İspanya Güney Fas'a (1912) ve İtalya da Libya'ya doğru genişletti.

Avrupa'nın bu askeri, ekonomik, kültürel nüfuzuna Arap dünyası kendisini içeriden ve derinlemesine değiştirecek bazı alışkanlıkları benimseyerek, aynı zamanda bazı dış müdahalelerin karşısına kendi özgünlük hissini çıkartarak tepki gösterdi. Doğu'da, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde gerilimler vardı. Batı'da, kimi zaman Cezayir'de olduğu gibi güçlü bir sömürgeleştirme çabasıyla ifade bulan Fransızların müdahaleleri, tartışmasız bir ekonomik atılım ve Fransız dilinin öğretilmesi üzerinde temellenen kültürel bir gelişimle kendini gösterir. Bu dönüşümde Arapça ikinci planda kalıyordu, ama Fransız uygarlığının ayrılmaz parçası olmuş bir özgürlük idealinin yayılması, aynı zaman-

da Fransızlaşma politikasının neden olduğu şok, burada da milliyetçi Arap hareketlerinin oluşumunu teşvik edecektir. Bu hareketler, daha yavaş gelişse de, bir sonraki yüzyılın ortasına dek varlığını koruyacaktır.

I. – 1882'ye dek Mısır

Daha önceleri, Arap-Müslüman tepkilerinin en karakteristikleri ve en önemlileri Mısır'da ve Suriye'de görülüyordu. Mısır'da Bonaparte'ın seferinin etkisi, Memlûk aristokrasisini ortadan kaldırmak ve Arnavut kökenli Osmanlı görevlisi Mehmet Ali'nin önünü açmak oldu. Mehmet Ali, haklı olarak, modern Mısır'ın kurucusu kabul edilir. Mehmet Ali, kişisel emellerine uygun olarak, orduyu Avrupa modeline göre yeniden örgütlemeye girişti. Ayrıca, Batılı yöntemler benimseyerek ülkedeki sanayiyi ve tarımı geliştirmeye de çabaladı; tahmin edilen sonuçları her zaman elde edemediyse de, Mısır yaşam tarzını eski "feodal" alışkanlıklardan kopararak önemli ölçüde dönüştürdü.

Mehmet Ali öncelikle Osmanlı devletine tabi olarak hareket etti. Bu sıfatla, 1811 yılına doğru Orta Arabistan'daki Vahabilere karşı bir sefere çıktı ve onları kutsal şehirlerden kovdu; Yunan isyancılara karşı savaşa katıldı. 1820-1823 arasında kendi adına Sudan'ın fethine kalkıştı; sonra, kendi askeri gücüne güvenerek, daha öteye gitmek ve Suriye'yi ele geçirmek istedi. Oğlu İbrahim'in sürdürdüğü 1831-1832 seferleri Mısır ile Suriye'nin birliğini bir süreliğine yeniden oluşturmasını sağladı (1830-1840).

Fetih sırasında işlenen zulmün etkisiyle birleşen Avrupa diplomasisinin faaliyeti onu emellerinden vazgeçirdi ve babadan oğula geçecek Mısır valiliğiyle yetinmeye mecbur bıraktı.

Mehmet Ali, öncelikle, Osmanlı iktidarıyla bağları gevşemiş bulunan Mısır'ın bağımsızlığı için savaşmıştı. Hatta, Arap Suriye'yi Osmanlı İmparatorluğu'ndan geçici olarak ayırmıştı. Bu durum, Avrupa'nın kimi sızma teşebbüslerini de teşvik etti. Böylece, Arap ülkelerini bağımsızlık yoluna sevk etti. Torunu İsmail de Osmanlı yönetiminden 1863 yılında onursal sıfat olan hıdivliği elde etti; öncellerinin bağlı olduğu teknik modernleşme hareketini sürdürdü, özellikle Kahire şehrini büyüttü, Süveyş Kanalı'nı açtı, 1872 yılında yeni bir üniversite kurdu (*Dar el-ulum*). Ama fazlasıyla maceracı projeleri onu Batılı güçlere borçlandırdı. Bu durum Fransız-İngiliz ortak egemenliğine, hıdivin iktidardan düşürülmesine (1879), Urabi Paşa'nın milliyetçi askeri isyanına (1882) ve Büyük Britanya'nın Mısır'ı işgaline yol açtı.

II. – 1908'e kadar Arap Ortadoğu

Suriye o dönemde, 1830-1840'lı yıllar hariç, birçok vilayetini oluşturduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun parçasıydı. Dini topluluklarının -Müslümanlar (Sünni, Şii, Dürzi) ve Müslüman olmayanlar (çeşitli inançlardan Hıristiyanlar, Yahudiler)- çokluğuna rağmen, Osmanlı yönetimi Avrupa modeline göre idareyi merkezileştirmeye çalışmış, aynı zamanda, 1856 yılında, bütün tebaa arasında yasa karşısında

ve vergi bakımından eşitlik ilan etmişti. Ama bu önlemler Arapları Osmanlı İmparatorluğu'na dahil etmeyi asla başaramamıştı. Lübnan ve Şam'da Dürzilerin sürdürdüğü Maruni katliamlarına rağmen –ki bu katliamlar 1860 yılında Fransız müdahalesine yol açmış ve Osmanlı yönetimini Lübnan Dağı bölgesine özel bir statü vermek zorunda bırakmıştı– ortak bir Arap duygusu Müslüman ya da Hıristiyan Suriyelilerde gelişmeye başladı. Arap milliyetçiliğinin doğuşunda bu sonuncuların oynadığı rol kısmen eriştikleri yüksek kültürel düzeyle açıklanır; Arap dilinde ve retoriğinde basılı ilk kitapları Nasif Yazıcı ve Butrus Bustani gibi Hıristiyanlara borçluyuz. Yeni bir sözlük 1870 yılında çıktı. Arapça bir ansiklopedi, gazeteler ve dergiler de geniş ölçüde yaygınlaştı. 1847 yılında, Beyrut'ta, bu kişilerin himayesi altında *Sanat ve Bilim Cemiyeti* adında bir akademi kuruldu. Akademide yalnızca Hıristiyanlar bulunuyordu. Bu akademiye rakip olarak, 1850 yılında Cizvitler tarafından *Şark Cemiyeti* kuruldu. Bu iki örgüt 1857 yılında yerlerini hızla *Suriye Bilim Cemiyeti*'ne bıraktılar. Bu cemiyette Müslümanlar da bulunuyordu ve cemiyete uzun süre boyunca Dürzi emir Muhammed Arslan başkanlık etmişti: 1860 yılında bir süre kesintiye uğrayan faaliyeti 1868'den itibaren yeniden başladı ve Arap ülkesinde kolektif bir ulusal duygunun ilk tezahürüne denk düştü. Ama Osmanlı sultanı Abdülhamid'in 1876'da tahta çıkması, doğmakta olan bu hareketi engelleyecektir. Bu sırada, Mısır'daki Britanya işgali ise, tersine, Arap bilincinin uyanışını teşvik edecektir.

Abdülhamid her türlü özerklik teşebbüsüne karşı tepki ve baskı politikasıyla kendini gösterdi ve, iktidara gelir

gelmez, bir grup aydın politikacının Osmanlı devletine benimsetmeyi başardığı parlamenter anayasayı ortadan kaldırmak için Rusya'yla savaş ilanından yararlandı. Otuz yıl boyunca egemen kıldığı ve etkilerine özelikle Arap dünyasının maruz kaldığı otoriter polis rejiminin sonucu çok sayıda entelektüelin Suriye'yi terk edip Mısır'a iltica etmesi oldu. Buna rağmen, Arap ulusal duygusu Suriye vilayetlerinde yavaş yavaş güçlendi, gizli cemiyetlerde kendini gösterdi. Bunların ilki, Beyrut'taki Suriye Protestan koleji öğrencisi olan beş genç Hıristiyan tarafından kurulmuştu. Bu cemiyet, bildiriler dağıtarak rejimin suiistimallerini teşhir etti ve Arap halkını isyana çağırdı. Milliyetçiler ilk kez olarak yalnızca ülkelerinin bağımsızlığını talep etmekle kalmıyorlar, Arapça'nın da resmi dil olarak kabulünü (son on yıllarda Türkçe idari dil olmuştu) ve Suriye birliklerinin kendi ülkelerinde kalmasını talep ediyorlar, böylece onların isyan eden Yemen'e ya da Rus ordularına karşı sefere gönderilmesini mahkûm ediyorlardı.

Buna paralel olarak, Avrupalı misyonerlerin faaliyeti Abdülhamid "despotizmi" döneminde yavaşlamadı ve herhangi bir topluluğu özellikle destekleyen yabancı ülkelerden teşvik gördü. Fransız misyonları özellikle Marunilere ve "Melkitlere" (Roma'ya bağlı Yunan ibadetli Hıristiyanlar) bağlıydı: Ruslar "Ortodoksları" destekliyordu, İngilizler özellikle Dürzilerle ilgileniyor gözüküyordu. Amerikalılar ise bir Suriye Presbiteryen kilisesi kurmuşlardı. Topluluklar arasındaki bölünmeyi teşvik eden bu tür girişimler, Avrupa dillerini öğrenen azınlıkların kültürel gelişimine de katkıda bulunmuştu. Bu durum Müslümanları Arap-İslam kültürünü daha derinden incelemeye yö-

neltiyordu. Müslüman olmayanların başlattığı Arap milliyetçi hareketi böylece bizzat Müslümanların eline geçmiş oldu ve bu kişilerden bazıları Mısır'a göç ettiler. Bu mültecilerin önde gelen temsilcisi El-Kevakibi'ydi (1869-1903). Sultana hakaretten hapse atıldıktan sonra, 1898 yılında aktif bir şekilde yolculuklara başladı. *Zorbalığın Sanları* adlı temel eseri yergi yazılarının bir derlemesiydi. Başka yazılarında da dini canlandırmaya davet ediyordu. Bu propagandanın etkileri Avrupa'da, özellikle Paris'te görüldü. 1904 yılında burada kurulan *Arap Vatanı Birliği* Suriye ile Irak'ın bağımsızlığını talep ediyordu.

Bu sırada, Mısır'da Urabi Paşa'nın Mısır'la ilgili milliyetçi programı Mustafa Kamil (1875-1908) tarafından üstlenilmişti. Fransa'da yükseköğrenim görmüş olan Mustafa Kamil 1900 yılında Mısır'da *Sancak* adlı bir gazete çıkarmaya başlamıştı; 1907 yılında da *Milliyetçi Parti* adında politik bir parti örgütlemişti. Mustafa Kamil yabancı işgalin bitmesini talep ediyor, aynı zamanda da Osmanlı'nın egemenlik ilkesini kabul ediyordu.

Mısır milliyetçiliği, Abdülhamid'ten teşvik gören ve baş savunucusu reformist bir dini hareketin kurucusu olup İranlı El-Afgani olarak bilinen Cemaleddin'in (1838-1897) Panislamizmine karşı çıkmıyordu. İslam ülkelerine Avrupa müdahalesinin çeşitli biçimlerine karşı duyarlı ve tepkisel, aynı zamanda da modern fikirleri benimsemiş bu şahsiyet, Türkiye ve İran etrafında bütün İslam ülkelerini birleştirecek bir Panislam birliğinin kurulmasını talep ediyordu. Aynı zamanda, Müslümanlar arasında eğitimin geliştirilmesini teşvik ediyor ve İslam'a yöneltilen eleştirilere karşı, özellikle yazgıcılığa yönelik eleştirilere karşı İslam di-

nini savunmaya çalışıyordu. Panislamcı birlik projeleri asla gerçekleşmedi; Sünni Osmanlı İmparatorluğu ile Şii İran ideolojik olarak ayrıydı. Fakat, Cemaleddin'in oldukça düzensiz eylemi Mısır'da entelektüel bir uyanışın çıkış noktası oldu ve böylece milliyetçiliğin gelişimini teşvik etti.

III. – 1908'den 1914'e Ortadoğu'nun gelişimi

Sultan Abdülhamid'i halkına bir anayasa bahşetmek zorunda bırakan 1908 Devrimi yeni bir dönemin başlangıcına damgasını vurdu. İlk dönemlerde, farklı etnik gruplardan tebaayı aynı düzleme yerleştiren demokratik esinli anayasa Türklerle Araplar arasında büyük kardeşlik gösterilerine yol açtı ve *Arap-Osmanlı Kardeşliği* adlı bir hareket Eylül 1908'de İstanbul'da kuruldu. Aynı dönemde Hicaz demiryolu hattının son parçası açıldı ve o döneme kadar İstanbul'da gözetim altında ikamet eden Şerif El-Hüseyn Mekke'ye atandı. Bütün bu önlemler Osmanlı yönetiminin Araplar karşısındaki iyi niyetini gösteriyordu. Fakat, kısa süre sonra, yalnızca altmış Arap mebusun bulunduğu parlamentonun bileşimi Suriye-Irak kamuoyunu hayal kırıklığına uğrattı ve hükümetin aşırı merkeziyetçi politikası direnişlere neden oldu. İstanbul'da ve Kahire'de yeni parti ve cemiyetler ortaya çıktı. Özellikle Kahire'de 1912 yılında *Ademimerkeziyetçi Osmanlı Partisi* kuruldu. Bu partinin yönetiminde Suriye-Filistin kökenli Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan otuz kişilik bir komite bulunuyordu. Bu parti Osmanlı hükümetine bağlılığını

teyit ediyor ama federalist bir çözümü savunuyordu. 1909 yılında *El-Kahtaniye* adıyla kurulan ve özellikle Osmanlı ordusundaki Arap subaylardan oluşan gizli bir cemiyetin de benzer eğilimleri vardı. Bu subaylardan biri de Aziz Ali El-Mısri'ydi. Bu cemiyet, Macaristan'ın Avusturya'ya bağlılığı gibi, Türk İmparatorluğu'na bağlı bir Arap krallığının kurulmasını talep ediyordu. Daha radikal çözümler önerenler de vardı. Örneğin, 1911 yılında, yedi genç Arap'ın Paris'te kurduğu ve *El-Camia el-Fatat* adlı gizli cemiyet 1913 yılında Beyrut'a taşındı ve bu şehirde önce bir reform komitesinin kurulmasına esin kaynağı oldu. Bu komite Arap vilayetlerinin özerkliğini talep ettiyse de başarısız oldu. Ardından, Osmanlı'nın tutumunun sertleşmesi karşısında, *El-Fatat* cemiyeti, silahlarını bırakmadıysa da, ademimerkeziyetçilik politikasına katılmış gözüktü. İttihat ve Terakki Komitesi'yle sürdürülen pazarlıklar yalnızca 18 Ağustos 1913'teki imparatorluk fermanına ve çok sınırlı tavizlere yol açtı. Kısa süre sonra, *Konvansiyon* adında subaylar için yeni bir gizli cemiyet kurmuş olan Aziz Ali El-Mısri tutuklandı, mahkemeye çıkarıldı, ölüme mahkûm edildi, sonra da bağışlandı.

Mısır'da, Mustafa Kamil'in partisi, 1912 yılında bir komplonun ortaya çıkarılmasının ardından dağıldı ve reformist Muhammed Abduh'un kurduğu ılımlı programa sahip *Ulus Partisi* tek yasal parti olarak kaldı. Arabistan'da Osmanlı egemenliği hem yabancı nüfuzun hem de yerel isyanların etkisi altında adım adım zayıflıyordu. Sultan kutsal şehirlerin hakimi olarak kalmıştı, ama Şerif Hüseyn merkezileşme politikasını yenilgiye uğratıyordu. Diğer yandan, Emir Abd el-Aziz ibn Sa'ud 1913 yılında deniz vi-

layeti Lahsa'yı işgal etmişti ve İngilizler İran Körfezi'nin bu bölgesinde nüfuzlarını yaymaya çabalıyorlar, Kuveyt, Muskat ve Bahreyn'in Arap emirleriyle anlaşmalar imzalıyorlar, bir yandan da Aden bölgesinde bir protektora kuruyorlardı (1904-1911). Yemen'de Zeydi imamlar soyundan gelen biri, çeşitli isyanların ardından gerçek bir özerklik elde etmeyi başarmıştı. Mısır'ın batısındaki Sirenayka, İtalyan işgalinden kurtularak Senusiyelerin eline geçmişti. Bunlar, 19. yüzyıl ortasında kurulmuş savaşçı bir tarikatın üyesiydiler ve Avrupalı işgalciye karşı direniş örgütlemeye çalışıyorlardı.

Böylece, Osmanlı otoritesine tabi bölgelerde ulusal bir Arap bilincinin ve politik bir uyanışın ilk tezahürleri gözleniyordu. Bu hareketleri canlandıran entelektüel seçkinler merkezi yönetimden bağımsızlık değilse de özerklik elde etmeye boş yere çabalıyorlardı. Fakat, daha sonra, hesap edilemeyen bir boyut edinmiş bir başka sorun da Arap Ortadoğu'da kendini göstermeye başlıyordu. Bir miktar Yahudi'nin daima bulunduğu Filistin nüfusu, Orta Avrupa'dan gelen İsrailoğulları'nın göçü nedeniyle 16. yüzyılda başlamış bir hareketin sonucunda, Yahudi unsurların hissedilir biçimde arttığına tanık oldu. 19. yüzyıl sonunda, hareket, 1897'ye doğru Theodore Herzl'in oluşturduğu "Siyonist" doktrinde kendini yeniden gösterdi. Abdülhamid döneminde, Siyonizm yandaşları sultanı kendi davalarına kazanmakta kuşkusuz başarısız kaldılar, ama İttihat ve Terakki Komitesi'ndeki Jön Türkler, aralarında etkili birkaç Yahudi de bulunduğundan, Avrupalı Yahudilerin Filistin'e yerleşmesinden yana gözüktüler. Bu durum, 1912 sonbaharında Osmanlı parlamentosundaki

Arap mebusların güçlü protestosuna yol açtı. Filistin sorunu, böylelikle, Arap milliyetçiliğinin yanında, 1914 Savaşı arifesinde kendini göstermiş oldu. Bu sorunlar, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Ortadoğu'da başlayan –ve kısmen de Osmanlı yönetiminin tutumunun yarattığı– altüst oluş Arap dünyasını tarihinin çağdaş evresine soktuğunda daha da keskinleşecektir.

IV. – 1914'ten günümüze Arap dünyası

Birinci Dünya Savaşı Doğu'daki Arap ülkelerine hem umut hem de hayal kırıklığı getirdi. "Merkez" güçlerini tutmuş olan Osmanlı idaresi karşısında Araplar Müttefiklere yakınlaştılar. Suriye'de, Müslüman ve Hıristiyan yurtseverler taleplerini ileri sürünce, 1915-1916 yıllarında Osmanlı valileri bunları sınırdışı etti. Mekke Şerifi Hüseyn ise, "hamileri"nin politikasını benimsemekten uzak durarak, İngiliz yetkililerle temasa geçmişti. Haziran 1916'da Müttefiklerin yanında Arap isyanını ilan etti. Bunun üzerine, T. E. Lawrence ile Iraklı bir subayın yardımıyla Hüseyn'in oğlu Faysal'ın komuta ettiği Bedevilerin yürüttüğü ünlü gerilla savaşı başladı.

Bilindiği gibi, pek dürüst olmayan manevralarından Arapların da etkilendiği çeşitli olayların ardından, Faysal'ın başlattığı isyan hedeflerine erişemedi. Ordusu Ekim 1918'de Şam'ı işgal etmeyi başarmış olsa da, vaktiyle Hüseyn ile İngiliz yetkililer arasında yapılmış anlaşmalar –sonradan öğrenildiği üzere, yeterince kesin olmaktan

uzak anlaşmalar– bir süre sonra tartışma konusu edilmeye başladı. Bir başka eski anlaşma olan ve Mayıs 1916'da benimsenmiş bulunan Sykes-Picot onayı San Remo Anlaşması'yla sonuçlandı. Buna göre, Suriye ve Lübnan Fransa "mandasına" alınırken, Büyük Britanya da Irak ile Filistin'in sorumluluğunu üstleniyordu. Mart 1920'de Faysal'ın Suriye kralı ilan edilmesi de Fransızların onu Haziran ayında ülkeden zorla atmasını engellemedi. "Manda" sistemi 1922 ile 1924 arasında tamamlanınca, vaktiyle Osmanlı İmparatorluğu'na tabi olan Arap halkları Fransız ya da Britanya mandası altında yaşayan beş ayrı devlet oluşturdular: Lübnan, Suriye, Irak (Kral Faysal buraya yerleşti), Ürdün (Faysal'ın kardeşi Abdullah buraya yerleşti) ve Filistin. Bu arada, Filistin sorunu Balfour Bildirgesi'nin (Kasım 1917) konusu oldu. "Ulusal Yahudi odağı"nın kurulması savunuldu ve ardından Faysal ile Yahudi lider Weizmann arasında bir anlaşma imzalandı (Ocak 1919). Ama Faysal yönetmeyi umduğu büyük Arap devletini kuramayınca bu sonuncu anlaşmanın ardı gelmedi.

Aynı dönemde, Britanya etkisi Mısır üzerinde daha yoğun bir şekilde kendini gösteriyordu. Türkiye'ye ve Almanya'ya sempati duymakla suçlanan Mısır hıdivi görevden alınmıştı ve 1882'den beri süren İngiliz işgali yerini bir "protektora"ya bırakıyordu (Aralık 1914). Mısır milliyetçi hareketi bu duruma tepki gösterdi ve hem savaş boyunca hem de sonraki yıllarda sürekli olarak güçlendi. El-Afgani'nin ve Muhammed Abduh'un eski öğrencisi olan bu hareketin lideri Saad Zaglul, *vafd* denen bir Mısır delegasyonunun başında Barış Konferansı'nda yer almak istedi. İngiliz yönetimi bir uzlaşma elde etmek için kimi

zaman arabuluculuğa kimi zamansa şiddete başvurdu; sonuçta, Zaglul'un tutuklanmasının ve sürgününün yol açtığı tepkiler karşısında protektora rejiminin sonunu ilan etmek zorunda kaldı (Şubat 1922). Savunma ve dışişleri konusundaki bazı çekinceleri ise korudu. Böylece, Mısır bağımsız bir krallık oldu ve başına da eski hıdivin oğlu olan Kral Fuad geçti. Bu karar bütün sorunları çözümlemedi, çünkü Zaglul'un yönettiği hareket *vafd* denen bir politik parti biçimini aldı, Britanya'nın bildirgesinin çelişkilerini teşhir etti ve 1922 Anayasası'nın kurduğu parlamenter sistem içinde mücadelesini sürdürdü.

Ortadoğu'daki çeşitli Arap devletleri, ister krallık olsun ister cumhuriyet, hami güçlerin getirdiği parlamenter yaşamı Batılı teknikler ve idari yöntemlerle birlikte uygulamaya o dönemde başlıyorlardı – Kemalist Türkiye de halifeliği ortadan kaldırıyordu (1924). Bu devletlerin nüfusları da bir süre sonra Almanlarda ve İtalyanlarda kendini gösterecek olan totaliter ideallerle karşı karşıya kalmışlardı; Türkiye'deki Kemalist rejimin ya da Rusya'daki Bolşevik rejimin etkisi de görülüyordu. Bu etkilerin zaman zaman bu halkları cezbettiği de söylenebilir. Sonunda, totaliter devletlerin almaya başladığı anti-Semitist önlemlerin sonuçlarıyla iyice şiddetlenen Filistin sorununun varlığı, parçalanmış ve ekonomik bakımdan azgelişmiş bir Arap Ortadoğu'da, genel olarak Avrupalılar karşısında ketlenme ve kuşku duygularının doğuşuna yardım etmişti.

1920-1939 arası dönemde yaşanan politik dönüşümlerin bazılarının sonuçları ağır oldu. Arabistan'da, 1924 yılında kendini bütün Müslümanların halifesi yapmak istemiş Hüseyn'in planları başarısız kaldı ve, bir süre

sonra, Necd'in Vahabi kralı Abdülaziz El-Suud Hicaz'ı ve Arabistan'ın üçte ikisini ele geçirdi ve 1932 yılında Suudi Arabistan Krallığı'nı kurdu. Bunun yanında, Yemen İmamlığı ile Britanya himayesi altındaki Güneydoğu Arabistan'da bulunan bazı sultanlıklar kalmıştı yalnızca. Kuran yasasına katı biçimde riayet edilen Suudi Arabistan'da, Vahabi doktrini sayesinde, dinsel nitelikte bir sertlik hüküm sürüyor ve önlenmesi gerektiği düşünülen mezhep gösterilerini yasaklamaya kadar varıyordu (örneğin, bazı tarikatların türbe ve ibadetlerinin yasaklanması). Bu durum diğer yeni devletlerin çoğunda gözlemlenen gelişimin tersiydi. Buralarda yalnızca kamu hukuku değil, ceza hukuku da Avrupa yasaları model alınarak büyük ölçüde değiştirilmişti.

Diğer yandan, aslında İngiliz subayların "komutasındaki" bir Arap lejyonunun hüküm sürdüğü Ürdün'de sakin bir yaşam görülüyordu. Ama önemli bir şehir nüfusunun milliyetçi eğilimlerini hızla sergilediği Irak'ta durum karmaşıktı. Sonuç olarak, Büyük Britanya manda yönetiminin yerine askeri ve diplomatik bir ittifakı geçirmek zorunda kaldı (1930 yılında bağımsızlık verildi). Böylece, Irak 1932 yılında Milletler Cemiyeti'ne kabul edildi. Ardından Suudi Arabistan'la birlikte bir pakt imzalayarak Haşimi ve Suudi hanedanları arasında uzlaşma sağlandı.

Buna paralel olarak, Suriye ile Lübnan, Fransız himayesini, kültürel ya da ekonomik çok sayıda avantaj elde etmiş olsalar da, itirazsız benimsemiyordu. 1925 yılında, Fransız yetkililer Dürzi isyanıyla karşı karşıya kalınca, sert bir şekilde müdahale ettiler. Suriye farklı idari birimlere bölünmüştü (Şam, Halep, Cebel Dürzi, Nusayri, Hatay).

Ama idari zorunluluklardan kaynaklanan bu bölünme kolay kabul görmedi. Bunun üzerine, Fransa, Büyük Britanya örneğini izlemeyi ve mandanın yerine bir ittifak anlaşması geçirmeyi düşündü. 1936 yılında Fransız parlamentosu tarafından reddedilmiş olan, Suriye ve Lübnan'ı da kapsayan bütün bağımsızlık projeleri o dönemde yeniden güncellik kazandı. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, kısmen Türk bir nüfusun da bulunduğu Hatay Fransız yetkililer tarafından Türkiye'ye bırakıldı.

İki savaş arası dönemde çeşitli olay ve itirazlar Suriye ile Lübnan'ın huzurunu pek az bozdu. Filistin'in talihi ise kötüye gidiyordu: Hüseyin-MacMahon anlaşmaları Balfour Bildirgesi'yle bozulmuştu ve bildirge ise birçok yoruma yol açmıştı. Gerçekten de, Yahudiler, Almanya'da Nazizmin zaferinden sonra, kalabalık bir şekilde Filistin'e gelip yerleştiler (1939 yılında bir milyon Araba karşılık bir buçuk milyon Yahudi bulunuyordu) ve Siyonist bir devlet kurmak için buraya yerleşme iddiasında bulundular. Göçmenler modern yöntemlerle ekecekleri topraklara gelip yerleştiklerinden, bu aktif unsur ile Batı tekniğinin gelişimine yabancı kalmış Arap unsur arasındaki çatışmalar giderek şiddetlendi. Her iki taraf da, Filistin'de tarihsel hakları olduğuna farklı nedenlerle inanıyordu. Mevcut tarafları uzlaştırmak için Britanya yetkililerinin çabaları başarısızlığa uğradı ve Uluslararası Yahudi Ajansı ile Kudüs Müftüsü Amin el-Hüseyni'nin yönettiği Arap-Filistin Kongresi arasında kısa vadede hiçbir uzlaşma mümkün gözükmüyordu. Böylece, 1939 yılında, bir dönem düşünülmüş olan Arap-Yahudi devleti projesi Yahudilerin onayını alamayınca, Arapların davası fiilen savunulamadan, bütün bu dönem

boyunca askeri yönetim altında kalmış olan bir Filistin'in bölünmesi çözümüne doğru yol alındı.

Bu arada, parlamenter rejim deneyimi Mısır'da da giderek büyüyen güçlüklerle yol alacaktır: 1923 anayasasının yerine 1930 yılında bir başka anayasa geçirilmiş, o da Vafd Partisi'nin baskısı altında 1935 yılında yeniden elden geçirilmiştir. Vafd Partisi, kısa süre sonra, Büyük Britanya'yla pazarlık yaparak 1936 tarihli yeni bir anlaşma imzalamıştır. Buna göre, İngilizler kanal bölgesi hariç Mısır'ı boşaltıyorlardı. Kuşkusuz ki, Mısır, böylelikle, İkinci Dünya Savaşı'nın arifesinde, Ortadoğu'daki diğer Arap ülkelerinin henüz sahip olmadığı, neredeyse eksiksiz bir bağımsızlık durumu elde etmişti. Ama iktisadi durumu fazlasıyla iğretiydi ve Ortadoğu'daki diğer Arap ülkeleriyle paylaştığı bu azgelişmişlik, adım adım elde ettiği egemenliği tamamen kullanmasını engelliyordu.

Ortadoğu'nun bütün Arap ülkelerinde yakında kendini hissettirecek olan bir dönüşümün haberci işaretleri şimdiden algılanıyordu. 1914'ten hemen önce Irak'ın kuzeyinde önemli petrol yatakları keşfedilmişti ve bunların işletilmesi Amerikan, İngiliz, Alman ve –savaştan sonra da– Fransız çıkarlarının temsil edildiği uluslararası bir şirkete emanet edilmişti. O dönemde, Kerkük'ten Akdeniz'e, Hayfa ve Tripoli'ye doğru petrol boru hatları inşa edildi ve 1933-1939 arasında Amerikan şirketleri Suudi Arabistan, Kuveyt ve Bahreyn'den çok önemli tavizler elde ettiler.

Hammadde bakımından zengin Arap ülkelerini bağımlılığa düşüren teknik gecikmişlikleri, gelecekte yeni bir çatışma evresinin ve uzun vadeli bir sanayi gelişim perspektifinin habercisiydi. Ama manda koşullarındaki

Doğu devletlerinin bağımsızlığa erişmesi, İkinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı çalkantıların hemen ardından gelmişti: 1943 yılında Lübnan ve Suriye'de iktidar değişiklikleri, 1946 yılında Ürdün'ün bağımsızlığı. Ulusların uyumunda önemli bir rol oynayacak Arap Birliği 1945 yılında ortaya çıkar. Bununla birlikte, şunu da belirtmek gerekir ki, milliyetçiliğin gelişimi, Müttefiklerin genellikle keyfi sınırlara göre birbirinden ayırdığı ve bu çerçevede kıskançça savunmaya devam ettikleri bir kişilik edinmiş olan ülkeleri birleştirme etkisi göstermemiştir: Örneğin, Kral Faysal'ın kendi himayesi altında bir "Büyük Suriye" oluşturmak için gösterdiği çabalar sonuçsuz kalmıştır.

Aynı zamanda, Mağrip ülkeleri de, 1914-1945 arasında, duruma göre çeşitli hareketlerin damgasını taşıyan reformist ve milliyetçi bir uyanış döneminden sonra Ortadoğu devletlerinin evrimini gecikmeyle izliyorlardı. Bu ülkelerin bağımsızlığa kavuşacakları dönem (Libya için 1952, Fas ve Tunus 1956, Cezayir 1962) şiddetli sarsıntılara tanık oldu ve hatta Cezayir'de derinden kök salmış önemli Avrupa kolonilerinin varlığının getirdiği sorunlar nedeniyle silahlı bir çatışma bile yaşandı. "Sömürgeci" diye bilinen döneme son verilmiş olsa da, kimi zaman toplumcu bir laik düşünceye, kimi zamansa köktenci İslam'a geri dönüşe dayanan yeni devletlerin içinde yeni bölünmelerin tohumları da varlığını sürdürüyordu.

20. yüzyıl sonunda, Mağrip'teki çeşitli devletlerin rejimleri ve ekonomileri bakımından yavaş yavaş farklılaştıkları görüldü. Libya otoriter bir çerçeve içinde modernleşmeyi başarırken, Tunus Avrupa ülkeleriyle uygun ekonomik ilişkileri sayesinde yaşam düzeyini iyileştiriyordu. Benzer bir

yol izlemiş olan Fas umulan bütün sonuçları elde edememiş, Cezayir ise milliyetçi, İslami ve demokratik eğilimler arasında tereddüt geçirerek, günümüze dek ne ekonomik dengesine ne de iç huzura kavuşabilmişti.

Diğer yandan, hep parçalanmış olan ve kimileri çok gelişkin durumdaki Arap Ortadoğu ülkeleri 20. yüzyılın ikinci yarısında da güç dönemler yaşamıştır. İki temel nedene bağlı bir krize gömülmüşlerdir. Bir yandan, Suudi Arabistan, Irak, Kuveyt ve diğer körfez ülkelerini zenginleştirmeye devam eden petrol kaynakları iştah kabartmaya devam ediyor ve hem yabancı müdahaleye hem de iç karışıklıklara neden oluyordu. Diğer yandan, 1947 yılında BM'nin aldığı kararın sonucu olan, henüz çözüme bağlanmamış çatışmalı bir durum, daha önce Britanya mandası altındaki Filistin'i bölerek, İsrail adını almış İbrani bir bölgeyle başlangıçta idari olarak Ürdün Krallığı'na bağlı olan ve çeşitli merhalelerden geçen bir Arap bölgesi doğurmuştu. 1948 yılında, ardından 1967'de Arap ülkelerinin başlattığı savaşlar, İsrail'in Ürdün'ü, hatta dönem dönem Güney Lübnan topraklarını işgaline vardı. Bu savaşlar arasında barış ve uzlaşma teşebbüsleri görüldüyse de, bunlar günümüze dek hiçbir kayda değer sonuca varmadı.

Aynı dönemde meydana gelen başka karışıklıkları doğuran ise milliyetçi ve sosyalist inisiyatifler olmuştu. Örneğin, 1956 yılında Süveyş Kanalı'nın ulusallaştırılması, 1989 yılında Suriye birliklerinin Lübnan'ı işgali ya da 1990'da Irak'ın Kuveyt'i ilhakı... Buna paralel olarak, iç karışıklıklar da görülmüştür. Örneğin, 1979-1989 arasında Lübnan'ı bölen ya da günümüzde Irak'taki Sünnilerle Şiileri karşı karşıya getiren çatışmalar bu türdendir. Yerel

krizler, her seferinde, bunları önlemek isteyen Batı'nın yararsız çabalarıyla derinleştirilmiş ve hatta Kuveyt'i harap eden (1990 Körfez Savaşı), Amerikan ordusunun hâlâ işgali altında olan Irak'ı da 2003'ten beri yakıp yıkan gerçek savaşların patlak vermesine yol açmıştır. İran gibi Arap olmayan Müslüman ülkelerin yerel müdahalelerini de bunlara ekleyebiliriz.

Bütün bu olaylar, Araplık değerlerinin hâlâ egemenliğinde bulunan, ama İslam'ın iç uyumsuzluklarını ve sosyo-politik durumun dengesizleştirdiği bir ekonominin atılımlarını aşmakta güçsüz kalan Ortadoğu'nun içinde boğuştuğu kargaşaya eklenmiştir.

Kaynakça

Encyclopédie de l'Islam, 1. baskı, Leyden, 1913-1942 ve 2. baskı, 1954-2007.

Cl. Cahen, *Introduction à l'histoire du monde musulman medieval*, A. Maisonneuve, 1982.

D. Sourdel, *L'Islam*, "Que sais-je?", 19. baskı, PUF, 1997.

A. Miquel, *La littérature arabe*, "Que sais-je?", PUF, 1969.

G. Lecomte, *Grammaire de l'arabe*, "Que sais-je?", PUF, 1968.

H. Laoust, *Les schismes dans l'islam*, Payot, 1965.

D. ve J. Sourdel, *La civilisation de l'islam classique*, Arthaud, 1968.

C. Brockelmann, *Histoire des peuples et des Etats islamiques*, Fransızca çeviri, Payot, 1949.

C. E. Bosworth, *The Islamic Dynasties*, Edinburgh, 1967.

D. ve J. Sourdel, *Dictionnaire historique de L'islam*, Paris, 1996.

B. Lewis, *Les Arabes dans l'histoire*, Fransızca çeviri, Neuchatel, 1958.

F. Gabrieli, *Gli Arabi*, Floransa, 1956.

J. Sauvaget, *Alep*, Geuthner, 1941.

J. L. Abu-Lughod, *Cairo*, Princeton, 1971.

J. Sourdel-Thomine ve B. Spuler, *Die Kunst des Islam*, Berlin, 1973.

M. Rodinson, *L'Arabie avant l'islam, apud* «Encyclopédie de la Pléiade», *Histoire Universelle,* II, Gallimard, 1957, s. 3-36.
J. Pirenne, *Arabie préislamique, apud* "Encyclopédie de la Pléiade", *Histoire de l'art,* I, Gallimard, 1961, s. 899-929.
Ed. Perroy, *Le Moyen Âge,* "Histoire générale des Civilisations", PUF, 1955.
R. Folz, A. Guillou, L. Musset, D. Sourdel, *De l'Antiquité au monde médiéval,* "Peuples et civilisations", PUF, 1972.
Cl. Cahen, *L'Islam, des origines au debut de l'Empire ottoman,* Bordas, 1970.
F. Déroche, *Le Coran,* Paris, PUF, "Que sais-je?", 2005.
W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant,* Fransızca tercüme, 1885.
F. Gabrieli, *Maometto e le grandi conquiste arabe,* Verona, 1967.
G. R. Wawting, *The first dynasty of Islam,* Londra, 1986.
M. A. Shaban, *Islamic History,* 1-2, Cambridge, 1971-1976.
M. A. Shaban, *The Abbasid Revolution,* Cambridge, 1970.
E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepoltik zwischen Islam und Abendland,* Berlin, 1966.
D. Sourdel, *L'État imperial des califes abbassides,* Paris, PUF, 1999.
H. Busse, *Chalif und Grosskönig,* Beyrut, 1969.
M. Canard, *Histoire de la dynastie des Hámdânides de Jazira et de Syrie,* Cezayir, 1951.
B. Spuler, *Iran in frühislamischen Zeit,* Weisbaden, 1952.
G. Wiet, *L'Égypte arabe de la conquête arabe à la conquête ottomane,* Paris, 1934.
Z. M. Hassan, *Les Tulunides,* Paris, 1933.

C. van Arendonk, *Les débuts de l'imamat zaydite au Yémen*, Fransızca tercüme, Leyden, 1960.
H. Halm, *Le chiisme*, Paris, 1995.
B. Lewis, *Les Assassins*, Fransızca çeviri, Berger-Levrault, 1982.
A. Mez, *Die Renaissance des Islams*, Heidelberg, 1922.
A.-N. Poliak, L'arabisation de l'Orient sémitique, *Revue des etudes islamiques* içinde, 1938.
E. Lévi-Provençal, *Histoire de l'Espagne musulmane*, A. Maisonneuve, 1950-1953.
H. Terrasse, *Islam d'Espagne*, Plon, 1958.
R. Arié, *L'Espagne musulmane au temps des Nasrides*, De Boccard, 1973.
Ch.-A. Julien, *Histoire de l'Afrique du Nord*, Payot, 1952.
G. Marçais, *La Berbérie musulmane et l'Orient au Moyen Âge*, Aubier, 1946.
M. Talbi, *L'émirat aghlabide*, I, A. Maisonneuve, 1966.
H.-R. Idris, *La Berbérie orientale sous les Zirides*, A. Maisonneuve, 1962.
J. Bosch Vilá, *Los Almorávides*, Tetuan, 1956.
A. Huici Miranda, *Historia política del Imperio almohade*, Tetuan. 1956-1957.
R. Le Tourneau, *The Almohad Movement in North Africa*, Princeton, 1969.
R. Brunschvig, *La Berbérie orientale sous les Hafsides*, A. Maisonneuve, 1940-1947.
M. Amari, *Storia dei Musulmani di Sicilia*, Catania, 1933-1939.
J. Richard, *Histoire des Croisades*, Paris, 1996.
Cl. Cahen, *La Syrie du Nord à l'époque des croisades*, Geuthner, 1940.

Th. Bianquis, *Damas et la Syrie sous la domination fatimide*, Şam, 1986-1990.
N. Elisséeff, *Nûr al-Dîn*, Beyrut, 1967.
J.-M. Mouton, *Saladin, le sultan chevalier*, Paris, Gallimard, "Decouvertes", 2001.
F. Gabrieli, *Storici arabi delle Crociate*, Torino, 1963.
H. L. Gottschalk, *al-Malik al-Kamil im Egypten und seine Zeit*, Wiesbaden, 1958.
A. Darrag, *L'Egypte sous le règne de Barsbay*, Şam, 1961.
I. M. Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge, Mass., 1967.
D. Ayalon, *L'esclavage du Mamelouk*, Kudüs, 1951.
D. Ayalon, *Le phénomène mamlouk en Orient*, Paris, 1996.
H. A. R. Gibb ve H. Bowen, *Islamic Society and the West*, I, Londra, 1950-1957.
A. Ismail, *Histoire du Liban du XVIIe siècle à nos jours*, Paris, 1956 ve Beyrut, 1958.
D. Chevallier, *La société du mont Liban à l'époque de la révolution industrielle en Europe*, Geuthner, 1971.
P. M. Holt, *Egypt and the Fertile Crescent, 1516-1922*, Londra, 1966.
G. Baer, *Studies in the Social History of Modern Egypt*, Chicago, 1969.
C. C. Adams, *Islam and Modernism in Egypt*, Londra, 1938.
C. Antonius, *The Arab Awakening, The Story of the Arab National Movement*, Londra, 1938; yeni baskı 1961.
F. Gabrieli, *The Arab Revival*, Londra, 1961.
Z. N. Zeine, *The Emergence of Arab Nationalism*, New York, 1973.

ARAPLARIN TARİHİ

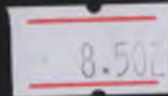
DOMINIQUE SOURDEL

Türkçesi: IŞIK ERGÜDEN

ARAPLARIN TARİHİNİ ANLATAN BİR KİTABIN KARŞILAŞMASI MUHTEMEL GÜÇLÜKLER AŞİKÂRDIR: HANGİ ETNİK ÇERÇEVENİN, HANGİ DİL YA DA DİYALEKTİN, İSLAM İNANCININ ÖZÜNÜ OLUŞTURAN HANGİ ÖZGÜL İNANÇ YA DA YAŞAYIŞ REJİMİNİN BİR ORTAK PAYDAYI TANIMLADIĞI TARTIŞILAGELİR. SADECE LİBYA VE MAĞRİP'İ ARAP YAKINDOĞU'SUNA BAĞLAYAN KÜLTÜREL VE DİLBİLİMSEL VERİLER BİLE AYRI BİR TARTIŞMANIN KONUSU OLABİLECEKKEN, TÜM SINIRLAYICI TANIMLARDAN KAÇINARAK NESNEL BİR ARAP TARİHİ KALEME ALMANIN GÜÇLÜKLERİNİ USTACA AŞIYOR SOURDEL. BİRİNCİ BİNYILDAN BAŞLAYIP ARAP RÖNESANSI'NA VE ORADAN GÜNCEL GELİŞMELERE KADAR UZANAN BİR TARİH ARALIĞINDA YAŞANMIŞ BİRÇOK TAYİN EDİCİ GELİŞMEYE DAİR AYRINTILI, TİTİZ BİR TARTIŞMA.

Kültür Kitaplığı: 170; Tarih: 33

D